

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA RIBE AMT

1937

UDGIVET AF HISTORISK
SAMFUND FOR RIBE AMT

9. BINDS

2. HÆFTE

BOGLADEPRIS
KR. 4,00

P. HAASE & SØN - KØBENHAVN - 1937

Hos vor kasserer, førstelærer *H. K. Kristensen, Lunde, Jyll.*, fås fremdeles ældre årgange til 1,50, dog 1906, 1909, 1910, 1912, 1914 og 1919 undtagne. Af 1903, 1904, 1918 og 1928 er nogle få eksemplarer tilbage. Tilbudet gælder nuværende og kommende medlemmer.

I vort bibliotek, som nu indeholder mange værdifulde historiske ting, kan medlemmerne låne *gratis*. Kun porto, når bøgerne sendes tilbage. Alle landets historiske årbøger kan lånes her. Henvendelse til H. K. Kristensen. Hos ham fås også Outrupbogen 5,50. Askovbogen, og Vejenbogens første hefte hos S. Alkærsg, Vejen, henholdsvis 2,00 og 1,50. Holstedbogen hos J. Chr. Frederiksen, Lintrup, Holsted, 4,00. Bækkebogen hos lærer Kvist, Kragelund, Bække.

Begrebet Herlighed efter dansk Ret.

En retshistorisk Studie.

Af cand. jur. *H. Schlanbusch*, Varde.

I Skøder forekommer endnu den Dag i Dag ofte den Passus, at Sælgeren overdrager Ejendommen »med alle de Rettigheder, Herligheder, Pligter og Byrder, hvormed jeg har besiddet samme«. Hvad Rettigheder, Pligter og Byrder er for noget, volder næppe nogen begrebsmæssig Tvivl, selv om det i det enkelte Tilfælde kan være usikkert, hvad disse Ord dækker, men hvad forstås ved Herlighed? — I de juridiske Lærebøger og Haandbøger finder man ingen Definition af Begrebet. I Salomonsens Konversationsleksikon defineres Herlighed som »Indbegrebet af de Rettigheder, som Ejeren af en Hovedgaard ved Salget af det under denne hørende Fæstegods til Selvejendom har forbeholdt sig med Hensynet til de solgte Ejendomme«. At denne Definition er yderst mangelfuld, ses dog let, naar man ser, at Danske Lovs Kapitel om Selvejerbønder (3—12) forudsætter, at Hovedgaardsejerne har Herlighedsret over Selvejerbondedegaardene, skønt Salg af Fæstegaarde til Selveje praktisk talt først fandt Sted fra Midten af det 18. Aarhundrede. Herlighed maa derfor rettere defineres som Indbegrebet af de Rettigheder en Hovedgaardsejer havde over Bondejord og dens Brugere, hvad enten disse var

Selvejere eller Fæstere, dog at man ogsaa bruger Betegnelsen for de enkelte Rettigheder af denne Art, saaledes at der menes det samme, hvad enten man siger, at Hovedgaardsejeren har *Herligheden* af en Bondegaard, eller man siger, at Hovedgaardsejeren har *Herlighederne* af en Bondegaard. I det følgende vil da ogsaa Ordet Herlighed blive brugt i begge disse Betydninger i Flæng, da det næppe vil volde nogen Vanskelighed at se, i hvilken Betydning Ordet bruges de forskellige Steder.

Herlighederne kan inddeles i 3 Grupper: *Justitsherligheder*, nemlig Sigt^s og Sagefaldsret, Hals^s og Haandsret og Birkeret, *Ydelsesherligheder*, nemlig Ret til Hoveri, Landgilde, Husbondhold og Tiende, og *Fortrinsherligheder*, nemlig Jagtret, Fiskeriret, Forstrandsret (Vragret), Skovret og Kaldsret (jus patronatus).

I det følgende skal gøres et Forsøg paa at udrede de forskellige Herlighedsrettigheders Historie.

Det er almindelig anerkendt, at Justitsherlighederne er oprindelig kongelige Rettigheder (Regaler), som af Kongerne i Tidens Løb er overdraget Adelen, men med Hensyn til de to andre Grupper synes det at være en almindelig udbredt Opfattelse, at Adelen simpelthen har undertvunget Bønderne og tiltaget sig disse Rettigheder uden nogen som helst juridisk Be grundelse (saaledes nærmest Arup i sin Danmarks Historie II p. 227—228). En saadan Opfattelse er naturligtvis ikke holdbar. Et Retsinstitut, der vedrører *al* Landets Bondejord, og som holder sig i flere Hundrede Aar, maa naturligvis være Resultatet af en almindelig retslig Udvikling, og det skal her paavises, at denne Udvikling ikke er væsensforskellig for de forskellige Grupper af Herligheder, altsaa at Herlighederne i det hele har deres Oprindelse i Regalerne,

nærmere bestemt det, Birck kalder de jorddrotlige Regaler¹⁾ i Modsætning til Møntregalet og den nyere Tids Regaler vedrørende Handel, Produktion og »public services«.

I de ældste Tider var Kongerne næppe udstyret med økonomiske Forrettigheder, men det økonomiske Grundlag for Kongemagten bestod vist nok alene i Kongernes over hele Riget spredte Godser²⁾.

Allerede tidligt blev Kongens Godsbesiddelse betydeligt udvidet, ved at Rigets store skovbevoksede eller øde Strækninger, de saakaldte Almindinger, kom i Kongens Besiddelse ved Anerkendelse af Sætningen om, at hvad ingen Mand ejer, det ejer Kongen. At denne Sætning ikke oprindeligt har været anerkendt, i hvert Fald ikke med Hensyn til Almindingerne, ses af selve Betegnelsen Alminding, der kommer af almænning, hvad der er alle Mænds Ejendom. Men da Saxe og Svend Aggesen fortæller, at Svend Tveskæg bortsolgte af Almindingerne for at skaffe sig Løsepenge til Jomsvikingerne, maa Kongens Ejendomsret til Almindingerne være anerkendt allerede inden Svend Tveskægs Tid. Men naturligvis kunde Kongen ikke, fordi hans Ejendomsret til Almindingerne anerkendtes, gøre Indgreb i Bøndernes velerhvervede Rettigheder over disse. Kongen maatte respektere den Brug, Bønderne altid havde gjort af Almindingerne, nemlig en vis Hugst og det, at de drev Svin paa Olden der. Det er dette jyske Lov I 53 udtrykker med, at hvor der er Alminding, »der ejer Kongen Jorden og Bønderne Skoven« (thæræ å kunung jorth ok bøndær skogh).

Kongens Ret til Almindingerne kom saaledes al-

1) Dr. L. V. Birck: Rigets Jordegods og Regalerne p. 133 ff.

2) Poul Johs. Jørgensen: Forelæsninger over Den danske Retshistorie, 2. Hæfte (1923) p. 29.

ene til at bestaa i en Ret til efter Behag at forhindre eller stille sine Betingelser for en Udnyttelse af Almindingerne udover den sædvanemæssige. Denne Ret bevirkede, at de Bønder, der fik Tilladelse til at opdyrke Alminding, ved Opdyrkningen blev Kongens Fæstere. Forsaavidt Almindingerne ikke blev opdyrkede, gav Kongens Ejendomsret sig Udslag i en Ret til at forhindre, at Almindingsskovene blev forhuggede, en ret vigtig Ret, da jo alle Rigets Skove var Alminding, og denne Ret opfattedes da ogsaa i senere Tid som en vigtig Side af Herlighedsretten.

Men Sætningen om, at hvad ingen Mand ejer, det ejer Kongen, fik ikke alene Betydning med Hensyn til Rigets Skove. Jydske Lov III 61 siger: »(Thæt) vræk, thær til lanz kumær, ok ænghi man fylghær æthæ kumær æftær, tæt å kunung, for thy at kunung å forstrandæ allæ ok thæt, thær ængi man å, thæt å (ok) kunung.« Den almindelige Regel om, at hvad ingen Mand ejer, det ejer Kongen, er altsaa i jydske Lov lovfæstet som Begrundelse for en speciel Regel om Kongens Ret til Vrag. Vragretten er, som det ses, baade direkte og inddirekte afledet af den nævnte Sætning, inddirekte, idet der foruden til nævnte Sætning henvises til Kongens Ejendomsret til Forstrandene (hvortil man paa Lovens Tid henregnede Strandbredderne), men Kongens Ret til Forstrandene, der jo blot er en særlig Art af Alminding, er selv baseret paa Sætningen om Kongens Ejendomsret til det, ingen Mand ejer. Vragretten var den vigtigste Side af Forstrandsretten, og ofte tænker man ved Forstrandsretten alene paa Retten til Vraggods¹⁾. Men Forstrandsretten havde ogsaa andre Sider, nemlig Retten til Østersfiskeri, til Optagning af Perler (ved Norges

1) Nærmere Bestemmelser om Vragretten findes i jydske Lov III 62 og Eriks sjællandske Lov III 58-62.

Vestkyst), Græsningsret paa Tipper og Retten til inddæmmed Land. Endelig havde Kronen Ret til al Fiskeri paa Forstrand og Søterritorium alt i Kraft af Grundsætningen i Jydske Lov III 61. I Medfør af Kronens Fiskeriret maatte Skaanes Bønder svare Afgift til Kronen af Fiskeriet i Øresund. I Limfjorden overlod Kongen Fiskeriretten til Lodsejerne mod en vis Afgift, men iøvrigt beholdt Kronen selv Fiskeriretten, som den udøvede gennem sine Lensmænd paa den Maade, at Fiskeriretten bortforleenedes sammen med Forstrandsretten.

Naar her er talt om Fiskeriretten, er der kun sigtet til Saltvandsfiskeriretten. Ferskvandsfiskeriretten tilkom Lodsejerne, men hvor Lodsejerne blev Fæstere under Kronen, Adel eller Gejstlighed, forbeholdt Jorddrotten sig i Reglen Ferskvandsfiskeriretten, der saaledes blev den eneste Herlighed, der udelukkende har sin Oprindelse i Fæsteforholdet.

Da Kongens Eneret til Fiskene ved Kyster og i Fjorde var anerkendt, laa det nær for ham ogsaa at ønske anerkendt sin Eneret til Skovens og Markens Vildt. Kongens Jagtret var da ogsaa let at begrunde. Ingen Mand ejede Vildtet, altsaa maatte det være Kongens. Og selv om Vildtet færdedes paa Folks Marker, var dets egentlige Tilholdssted dog i Reglen Almindingerne, og disse tilhørte Kongen. Kongens Jagtret kunde altsaa ligesom Vragretten begrundes paa dobbelt Maade. Det er da ogsaa muligt, at Kongens Jagtret overalt i Riget har været anerkendt lige saa langt tilbage i Tiden som Kongens Ejendomsret til Almindingerne, men der var i den ældre Middelalder ikke Tale om, at Jagtretten var en Eneret for Kongen, da denne hverken havde Interesse i eller Evne til at forhindre andre i at jage. Allerede tidligt er dog sikkert Kronens Eneret til Jagt paa Krongodserne, Al-

mindingerne og Kronens Fæstegods anerkendt. Derimod stødte Kronens Krav paa Eneret til Jagt paa Selvejrbøndernes Jorder paa stor Modstand hos Bønderne og kan sikkert først siges at være fuldt anerkendt efter Grevens Fejde. Paa de privilegerede Stænders Fæstegods havde Jorddrotterne forbeholdt sig Jagtretten overfor Bønderne, og det næste Punkt maatte blive ogsaa at udelukke Kongen fra Jagtretten paa deres Hovedgaarde og Fæstegods, mens Kongen paa sin Side maatte hævde, at Jagtretten var et Regale, saaledes at han alene havde Jagtret selv paa de privilegerede Stænders Hovedgaarde og Fæstegods. Denne Strid sluttede med, at Adelens Synspunkt sejrede ved Kristian III's Haandfæstning af 30. Oktober 1536 § 7, hvorefter nærmere nedenfor.

Foruden at Kongen havde faaet de fornævnte Rettigheder, havde han i Tidens Løb faaet Ret til en Række Ydelser. Ældst er Kongens Ret til »Nathold«, d. v. s. hans Ret til at blive underholdt af Befolkningen paa hans Rejser omkring i Riget, og i Forbindelse hermed stod Befolkningens Pligt til at befordre Kongen. Natholdsydelsen antages oprindeligt at have været frivillig og først efterhaanden at være blevet tvungen. Den maatte imidlertid hvile højst uligeligt paa Befolkningen i de forskellige Dele af Landet og blev derfor omkring 1200 afløst af en fast Grundskat, kaldet Stud, der ydedes i Naturalier, som opkrævedes af Ombudsmændene (Lensmændene). Af Bøndernes Pligt til at befordre Kongen udviklede sig Begrebet innæ, der omfattede Pligten til at »age Kongens og Dronningens Fadebur«, Arbejde paa kongelige Slotte og Fæstninger og Vedligeholdelse af Veje, med andre Ord en Pligt til Hoveri for Kongen.

Foruden Pligten til at svare Kongen Stud og innæ paahvilede der Bønderne, formentlig siden Vikingeti-

den, en Pligt til Søleding, men Ledingen blev i Løbet af det 13. Aarhundrede afløst af en Ledingsskat.¹⁾

Paa Valdemarstiden var Studen og Ledingen (Ledingsskatten) af stor økonomisk Betydning for Kongen, men i Tidsrummet fra Valdemarstiden til Reformationen opnaaede først de privilegerede Stænder og deres Fæstere og siden ogsaa Kronens Fæstere Frihed for disse Skatter, saaledes at det kun blev Selvejerbønderne, der skulde udrede Stud og Ledingsskat. Fæsterne slap med til deres Herrer at betale Fæsteafgift, der benævnedes Landgilde.

Da Landgilden fra Kronens Fæstebønder ligesom Selvejerbøndernes Skatter erlagdes til Lensmændene, da der vel ofte ikke var nogen videre Forskel paa Størrelsen af Landgilden og af Skatterne, og da Antallet af Kronens Fæstebønder efterhaanden blev langt større end Antallet af Selvejere, var det naturligt, at man ofte anvendte Betegnelsen Landgilde ogsaa paa Selvejerbøndernes Afgifter, men dette bevirkede, at disse Afgifters Karakter som offentligretlige udviskedes, og at man kom til at opfatte dem nærmest som privatretlige Ydelser.

Foruden de kongelige Afgifter maatte Bønderne fra ca. 1100 svare den kirkelige Afgift Tienden (muligvis indført samtidigt med Oprettelsen af Ærkesædet i Lund 1104), der deltes i 3 Dele, henholdsvis til Præsten, Kirken og Biskoppen. Tienden hvilede oprindelig paa al Landets Jord, men ved Odense-Reces af 20. August 1527 fik Adelen Tiendefrihed for sine Hovedgaarde. Ved Reformationen gik Bispetienden under Navn af Kongetiende over til Kronen. Præstetienden brugtes til Præsternes Underhold. Kirketienden skulde anvendes til Kirkernes Vedligehold-

1) se Arup: „Leding og ledingsskat i det 13. Aarhundrede” i historisk Tidsskrift, 8. Række, 5. Bind p. 141–237.

delse, og Biskopperne førte Tilsyn med, at Kirketienden anvendtes efter sin Bestemmelse. Ved Reformationen traadte Kongen i den Retning i Bispenses Sted, hvilket førte til, at han tiltog sig Ret til at disponere over Overskuddet af Kirketienden saavel som af Kirkegodset. Efterhaanden opfattedes Kongens Dispositionsret over Kirketienden derfor som en egentlig Ejendomsret blot med den Begrænsning, at der til Retten var knyttet en Pligt til at holde Kirkerne vedlige. Kongen kunde derfor sælge Kirketienden (og Kirkegodset) for en Kirke, naar blot Køberen paatog sig en Pligt til at holde paagældende Kirke vedlige.

I Forbindelse med Tienden maa behandles Spørgsmaalet om Patronatsretten. Oprindeligt udnævntes Præsterne af den, der havde stiftet vedkommende Kirke. Denne Valgret til Præsteembederne var arvelig og overdragelig, men indskrænkedes efterhaanden til en Forslagsret kaldet Patronatsret (*jus patronatus*), mens den egentlige Udnævnelsesret gik over til Biskopperne. Efter Reformationen, da Patronatsretten atter blev en egentlig Kaldsret, blev det almindeligt at opfatte Patronatsretten og Retten til Kirketiende og Kirkegods som to Sider af samme Sag, saaledes at naar Kongen solgte Patronatsretten til en Kirke, indbefattede Salget altid Retten til Kirketiende og Kirkegods.

Justitsherlighederne bestod i Sigt- og Sagefaldsretten, Hals- og Haandsretten og Birkeretten. Ved Sagefald (af Sag i Betydningen Bøde) i videre Forstand forstaas de Bøder, som faldt i en Retssag til den fornærmede Privatmand og til Kongen, i snævrere Forstand alene de sidste. Ved Hals- og Haandsretten forstod man Retten til at paagribe Forbrydere, rejse Tiltale og lade Dommen fuldbyrde. Oprindeligt havde Kongen ikke haft nogen af disse Rettigheder,

men da Kongen var den eneste, der besad den fornødne Magt til effektiv Retshaandhævelse, blev det ofte faktisk Kongen, der maatte sørge for Fuldbyrðelsen af Straffedomme. Til Gengæld for sin Ulejlighed hermed fik han efterhaanden Ret til den fredløses forbrudte Gods og Anpart i Straffebøderne. Paa dette Grundlag udviklede sig Kongens Sagefaldsret og Hals- og Haandsret. Men da Kongen havde faaet disse Rettigheder i deres fulde Udstrækning, havde der allerede udviklet sig en Adel med en saadan Magt, at den var vel egnet til at udøve den kriminelle Øvrighedsmyndighed, og den fik da efterhaanden ogsaa Del i disse kongelige Rettigheder. Allerede paa jyske Løvs Tid havde Herremændene faaet Ret til de 3 Marks Bøder, som idømtes deres Bryder, ved Kristoffer IIs Haandfæstning af 22. Juli 1513 fik de endvidere Ret til 40 Marks Bøderne og Fredkøb af deres undergivne, og endelig 1523 bestemtes det, at Adelen skulde nyde al kongelig Ret af sine Tjenere, d. v. s. have fuldstændig Sigt- og Sagefaldsret og vistnok ogsaa fuldstændig Hals- og Haandsret over sine Fæstere.

Birkeretten, d. v. s. Retten til i et fra den almindelige Herredsinddeling undtaget Omraade at udnævne Dommeren (Birkefogden), er en Ret, som ikke kendes før det 13. Aarhundrede. Oprindeligt gaves Retten kun til visse gejstlige Institutioner (Bispestole, Kapitler, Klostre).

Det første adelige Birk (Bjørnholm, senere Høgs-
holm) oprettedes 1459, det næste (Estrup) 1469. Ved Reformationen gik de gejstlige Birker over til Kronen. Den birkeberettigede havde ikke Ret til selv at dømme paa Birketetinget, men kun til at udnævne Birkefogden, og Domme afsagt af Birkefogderne kunde

ligesom Domme afsagt af Herredsfogderne appelleres til Landstingene og Rettertinget.

Dette er i Korthed Herlighedernes Historie indtil Kristian III's Tid. Da Kristian III blev valgt til Konge, var det naturligt, at Adelen maatte ønske at faa hele det vigtige Spørgsmaal om Herlighederne ordnet paa en for den tilfredsstillende Maade, og Resultatet blev Bestemmelsen i Kristian III's Haandfæstning § 7 gentaget omtrent uforandret i de senere Haandfæstningers § 6: »Sammeledes skal Danmarks Riges Adel nyde, bruge og beholde deres Jordegods og Tjenere fri til evig Tid med Hals, Haand, alle kongelige Sæger og al anden Herlighed og Rettighed, som vi og vore Forfædre Konninger udi Danmark over vore og Kronens Tjenere og Gods haver og friest haft haver, saa at vi og vore Fogeder og Embedsmænd skal aldeles intet bevare os med deres Tjenere, Gods og Enemærke, Skov, Fiskevand eller nogen anden Herlighed, enten med Sagefald, Gjæsteri, Ægt, Arbejde eller anden Besværing, uden hvis vi kan have med Adelen, som Godset og Tjenerne tilhører, gode Vilje og Samtykke, uden alene at de ager vort og vor Fyrstendes Fadebur, hvor vi personlig drager igennem Landet, som Sædvane haver været af gammel Tid, uden saa sker, at nogen aabenbar Fejde kommer paa Landet eller Riget, da vil vi dog ingen Besværing lægge paa Adelen, uden det sker med menige Danmarks Riges Raads Samtykke«.

Med Undtagelse af Birkeretten og Patronatsretten havde hele Adelen hermed faaet al Herlighed af sine Fæstere. Birkeretten og Patronatsretten var derimod et særligt Privilegium for en mindre Del af Adelen. Kronen havde Herligheden af sine Fæstere og Selvsjerne, men for de sidstes vedkommende var der for Kronen den Fare, at Arvedelinger kunde gøre det

umuligt for Bønderne at udrede Herligheden. Derfor blev der i Christian den Tredies Kjøbenhavnske Reces af 6. December 1547 § 32 givet en Bestemmelse »Om mange Arffvinge til en Bondegaardt«, gentaget i Christian den Tredies Koldingske Reces af 13. December 1558 § 40 med Overskriften »En Arffving og icke fleere skal besidde itt Bondegods«: »Skal der om saa holdis, at hvilken sielejerbonde, som besidder nogen bondegaard, den skal bruge alle gaardens eje bode udi skouf och mark, och ingen af de andre medarffvinge skal brugge noget af gaardens tilliggelse, meden skulle aname fylliste af den, som gaarden besidder, hvis den kan ydermere taale ofver kongelige tyngte, epter lensmandens och sambfrenders tycke.

Fordrister sig nogen af medarffvingene her emod at brugge nogen af gaardens ejendom, da forfølges der for met raan eller dielle. Sker det ochsaa at den, der gaarden besidder, forhugger eller forhugge lader same gaards skoufve til upligt eller och forkomer noget af eiendommen, som der til liggendes er, och icke holler gaarden ved magt, daa skal lensmanden hafve magt met sambfrender at sette der en anden paa igien af medarffvingene, som vil och kand frede skouven och kand holle gaarden och eiendommen ved magt och reder der fult af til kronen och hans medarffvinge fylliste, som hanom bør at giøre, som forskrevet staar.«

Hermed var Forskellen mellem Selveje og Fæste omtrent ophævet. Det var sket gennem en langsom Udvikling, som vel ikke var sket ganske uden Modstand fra Bøndernes Side (Bondeoprøret under Skipper Klement under Grevens Fejde), men som dog i det store og hele var forløbet ret roligt, dels fordi Udviklingen havde været saa langsom, dels fordi Størsteparten af Danmarks Bønder allerede i Løbet af

det 13. og 14. Aarhundrede frivilligt var blevet Fæstere, hvilket frembød en Række Fordele baade for Adelen og Bønderne. I Middelalderen var Anbringelse af Penge i Jordegods den eneste mulige Pengeanbringelse, hvorfor de privilegerede Stænder var stærkt interesserede i Opkøb af Bondejord, og for den Bønde, der manglede Penge, var der i Reglen ingen anden Udvej til at skaffe Penge end at sælge den til Fæstegaard, hvorved han beholdt Gaarden, men blot skulde betale en fast aarlig Landgilde. Panteretsinstituttet kunde ikke bruges til dette Formaal, da Kirkens Forbud mod at tage Renter forhindrede Opstaaelsen af et egentligt Underpant i fast Ejendom¹⁾. Fæsteholddet havde endvidere den Fordel for Bønderne, at det tjente som en omfattende Forsikring. Hvis Jorddrotsen vilde have sine Afgifter, var han nødt til at hjælpe Bønderne, hvis de ramtes af Ildsvaade, Sygdom i Besætningen, Haglskade, Misvækst og anden Elendighed. Kun Kongen kunde ikke med Glæde se, at Selvejergaardene blev Fæstegaarde under de privilegerede Stænder, da dette maatte svække Kronens Økonomi og Magt i Forhold til de privilegerede Stænder. Ved Rigsloven af 24. Januar 1396 forbødes det derfor de privilegerede Stænder at købe eller pante Selvejers bondegods uden Kongens Samtykke, en Bestemmelse, der jo stærkt vidner om Dronning Margrethes Magt og Adelens Svaghed paa den Tid. Rigsloven af 1396 var kun bestemt til at skulle gælde, til Kong Erik (af Pommeren) blev myndig; men da Dronning Margrethe selv efter dette Tidspunkt vedblev at regere som hidtil, er Bestemmelsen antagelig uden videre bleven haandhævet under hele Dronning Margrethes

1) jfr. Poul Johs. Jørgensen: Den danske Retshistorie 1. Hæfte p. 142, Henning Matzen: Den danske Panterets Historie, og Vinding Kruse: Ejendomsretten IV Del.

Regering. Endelig fastslaaet maa Bestemmelsen være blevet ved en nu tabt Lov, der maa være udstedt i Begyndelsen af Erik af Pommerens Regeringstid (Bestemmelsen omtales 1414 af Ribebiskoppen). Gentaget blev Bestemmelsen i Frederik IIs Haandfæstning af 12. August 1559. Til Gengæld bestemtes det ved Kong Hans's Haandfæstning af 1. Februar 1483, at Kongen ikke maatte erhverve frit Jordegods, hvilket Forbud ved en Række Love fra det 16. og 1. Halvdel af det 17. Aarhundrede udvidedes til ogsaa at gælde de upriviligerede Stænder.

I Tiden fra 1536 til Enevældens Indførelse sker der med Hensyn til Herlighederne den store Forandring, at Kronen i stor Udstrækning bortsælger eller bortmageskifter til Adelige Herligheder af Selvejerbondegaarde. Fridericia oplyser,¹⁾ at Kronen i Perioden 1536 til 1648 bortskødede eller bortmageskiftede Herligheden over omtrent 1030 jordegne Bønder. Af disse Overdragelser fandt de 870 Sted under Frederik II. Med Overdragelsen af Herligheden fulgte som Regel Tilladelse for Adelsmanden til at tilhandle sig Ejendomsretten af Bonden. Herved gik mange Selvejergaarde over til Fæste; men i de Tilfælde, hvor dette ikke skete, fik man altsaa Selvejerbønder, der var herlighedspligtige til en Adelsmand i Stedet for til Kronen, og herved udviskedes yderligere Forskellen mellem Selvejerbønder og Fæstebønder.

I Tiden efter Enevældens Indførelse fortsattes denne Udvikling ved, at Kronen paa Hannibal Sehesteds Initiativ i stort Omfang bortsolgte Krongods for at bringe Rigets Finanser paa Fode. Sammen med Krongodserne solgtes Herlighederne af de Bondegaarde, som var herlighedspligtige til de af Kronen solgte Herregaarde. Dette bevirkede, at 20 Aar efter Enev

1) Fridericia: „Adelsvældens sidste Dage“ p. 82.

vældens Indførelse var de fleste af Rigets faa Selv-
 ejerbønder herlighedspligtige til private Godsejere. En
 stor Del af Krongodset blev solgt til borgerlige, men
 for at faa saa meget som muligt for Godset solgte
 Kronen det altid med adelige Rettigheder, med al den
 Herlighed, »som under Adelen Hovedgaarde og Bøn-
 dergods bør at følge«. Efterhaanden gik ogsaa en Del
 adeligt Gods over paa borgerlige Hænder, idet Haand-
 fæstningen, der dannede det forfatningsmæssige Grund-
 lag for Adelen Privilegier, ved Enevældens Indfø-
 relse i Efteraaret 1660 var blevet ophævet. Ved Sove-
 rænitetssakten af 10. Januar 1661 stadfæstedes Ophæ-
 velsen. De enkelte Stænders Rettigheder og Reglerne
 for Jordegodsbesiddelse fastsattes derefter ved Køben-
 havns af Kong Frederik III confirmerede og forbe-
 drede nye Privilegier af 24. Juni 1661, Privilegier for
 den Adelige Stand af samme Dato, Privilegier for den
 Gejstlige Stand af s. D., Privilegier for den borger-
 lige Stand over al Danmark af s. D., Kongelige Be-
 tjentes Privilegier af 23. November 1661, Grevernes
 Privilegier af 25. Maj 1671, Friherrernes Privilegier
 af s. D., Kongelige Betjentes Privilegier af 11. Fe-
 bruar 1679, Forordning af 28. Januar 1682 om Jorde-
 gods i Danmark og Forordning af 16. December 1682
 om Sædegaarde i Danmark. Med Hensyn til det her
 undersøgte Spørgsmaal fremhæves særligt Københavns
 Privilegier § 4, Adelen Privilegier §§ 1—6, 18, 22
 og 23, Kongelige Betjentes Privilegier af 1661, Gre-
 vernes Privilegier §§ 5, 12, 17 og 18, Friherrernes
 Privilegier §§ 4, 11, 15 og 16, Kongelige Betjentes
 Privilegier af 1679 § 1 og de to Forordninger om
 Jordegods og om Sædegaarde. Endelig blev der givet
 en Række Bestemmelser om Jordegods og Herlighed
 i Danske Lov 5—3—19 til 27, 5—10—28 og 3—12
 til Dels byggende paa de tidligere anførte Privilegier

og Forordninger. Det blev ved disse Bestemmelser slaaet fast, at enhver maa købe Sædegaarde med tiliggende Bøndergods (Københavns Privilegier § 4, Kgl. Betjentes Privilegier 1661, Forordningen^{28/1} 1682 § 1 og 5—3—19), saaledes at man fra da af ved en Sædegaard ikke længere forstaar en Gaard, der er beboet af en adelig Familie, men en Gaard, som enten før 1660 har været beboet af en adelig Familie eller som efter den Tid ved kgl. Bevilling er blevet erklæret for Sædegaard. Herlighederne deles fra nu af i upriviligeret og privilegeret Herlighed, eftersom Herlighederne kan nydes af enhver Hovedgaardsejer eller kun af saadanne Hovedgaardsejere, som »ere enten Adel eller enten i Almindelighed eller i sær af Kongen Priviligerede, eller og haver Godset af Kongen ined Frihed bekommet.« De privilegerede Herligheder er Justitsherlighederne og Patronatsretten.¹⁾ Heraf havde Birkeretten og Patronatsretten altid været et Privilegium for et Mindretal af Godsejere, medens Sigt- og Sægefaldsretten og Hals- og Haandsretten før 1660, da alle Godsejere var adelige, havde tilkommet alle Godsejere. Naar det nævnes, at disse Herligheder foruden af »Priviligerede« (Adel og Rangs personer) kan nydes af saadanne, som »haver Godset af Kongen med Frihed bekommet«, sigtes der til de upriviligerede Personer, som ret kort efter Enevældens Indførelse, da Sondringen mellem privilegeret og upriviligeret Herlighed endnu ikke var udfør-

1) Patronatsretten var efter Danske Lov en egentlig Kaldsret, men blev ved Forordning angaaende Kalds- og Birkeretligheder af 3. Juni 1809 ændret til en Forslagsret, som ophævedes ved Grundlovens § 97, hvorefter Patronatsejerne alene beholdt Patronatsrettens økonomiske Side, d. v. s. Retten til at disponere over en Kirkes Gods og Tiender mod at vedligeholde Kirken, hvilket opfattedes som en ligefrem Ejendomsret, hvorfor Patronatsejerne ofte kaldes Kirkeejere.

met, havde købt Godset med de Herligheder, som nu blev forbeholdt »Priviligerede«.

Disse Personer kunde man naturligvis ikke berøve deres velerhvervede Rettigheder. Sondringen mellem upriviligeret og priviligeret Herlighed udformedes efterhaanden ved de priviligerede Stænders fornævnte Privilegier og fastsloges endelig ved 5—3—20, hvori det tillige bestemmes med Hensyn til de priviligerede Herligheder, at saafremt et Gods ejes af en Person, der ikke kan nyde dem, beholder Kongen »den Herlighed, indtil Godset kommer til dem, der saadanne Privilegier have. Hvis andre Friheder, som have fulgt Sædegaardene af Alders Tid, og dem bør med Rette at følge, beholde de, som Sædegaardene eje, i hvor de og ere.«

En enkelt Herlighed kunde ikke engang nydes af Priviligerede i Almindelighed, men kun af adelige, nemlig Forstrandsretten, som blev hjemlet de adelige paa deres Godser ved Adelens Privilegier § 18, Grevens Privilegier § 18 og Friherrernes Privilegier § 16, medens Kongen iøvrigt forbeholdt sig denne Ret.

En Mellemsstilling mellem priviligeret og upriviligeret Herlighed indtog Jagtretten, idet de priviligerede Personer, som ejede en komplet Sædegaard, d. v. s. en Sædegaard, hvortil hørte mindst 200 Tønder Hartkorn Bøndergods indenfor en Afstand af 2 Mil fra Hovedgaarden (5—3—21), maatte nyde Jagtfrihed og holde Skytter »ikke alene i deris Eenemerker, men ogsaa paa deris Gods, som er i Fællig, hvilket dog ikke skal ligge længere end to Mile fra Sædegaardene. De, som ringere Sædegaarde have, Item de, som ej efter denne Bogs tredie Capitels tyvende Artikel priviligerede ere, nyde Jagtfrihed i deris Eenemerker, men ikke paa Fællet.« (5—10—28).

Alle andre Herligheder end de her nævnte, altsaa

Retten til Hoveri og en Række økonomiske Ydelser, hvoraf Landgilden var den vigtigste, samt Retten til at føre Tilsyn med Bøndergaardene og Skovene var upriviligerede Herligheder. Den tidligere citerede Bestemmelse i den Koldingske Reces 1558 § 40 blev optaget i Danske Lov 3-12-1 til 3, kun med de Ændringer, som Udviklingen havde gjort nødvendig, nemlig at Vendingen i den nævnte Recesparagrafs 1. Pkt. »hvis den kan ydermere taale ofver kongelige tyngte, epter lensmandens och sambfrænders tycke« i 3-12-1 er ændret til »hvis den kan ydermere taale over den sædvanlig Tyngte, efter dens, som Herligheden haver, og Samfrænders Tykke«, og Vendingen i Recesparagraffens 3. Pkt. »daa skal lensmanden hafve magt met sambfrænder at sette der en anden paa igien af medarvvingene, som vil och kand frede skouven och kand holle gaarden och eiendommen ved magt och reder der fult af til kronen och hans medarvvinge fylliste.« i 3-12-3 er ændret til »da skal den, der Herligheden haver, have Magt med Samfrænderne at sætte een anden af Medarvingerne derpaa, som vil og kand frede Skoven, og holde Gaarden og Ejendommen ved Magt, og reede der fult af til den, der Herligheden haver, og hans Medarvinger fyldist.« Ny er Bestemmelsen i 3-12-3 sidste Stykke: »Findes der ingen af Medarvingerne eller Frænderne, efter lovlig Tilbud paa tre Hiemttingsdage, som Gaarden vil, eller kand, antage, da maa den, der Herligheden haver, lade Gaarden lovligen taxere og sælge den til den Mestbydendis, dog at den, der Herligheden haver, nyder den for nogen anden, om hand vil give saa meget for den, som nogen anden byder. Hvis overblive kand, naar Bondens Gield er betalt, bør at komme Bonden og hans Medarvinger, om de have Lod i Gaarden, til Gode.« Til en vis Grad kan denne

Bestemmelse dog siges at have et Forbillede i Forordning om arveskift i Kolding om huse och gaarde af 21. Marts 1589 § 3. Endelig faar vi i 3-12-4 en helt ny Bestemmelse om, at »Selvejer Bonde maa ej med utilbørlig Arbeid, eller Tyngde, af den besværis, som Herligheden af Gaarden haver, videre, end som Herligheden efter Billighed kan udkræve, som eragtes at være den fjerde Deel imod een Fæstebonde, som besider een heel Gaard.« Selvejerbøndernes Hoveripligt er altsaa lige saa ubestemt som Fæstebøndernes, men der er blot sat den Grænse for Selvejerbøndernes Hoveri, at for hver 4 Gange en Godsejer beordrer sine Fæstebønder til Hoveri, maa han kun beordre sine Selvejerbønder 1 Gang til Hoveri. Bestemmelsen er en naturlig Følge af den store Overgang af Herligheder fra Kronen til private, hvilket let kunde føre til, at Selvejerbøndernes Rettigheder, der beroede paa Sædvane og ikke paa Lovbestemmelser, blev krænket af de nye Herlighedsejere, der ikke var fortrolige med Sædvanen, saaledes at en Lovbestemmelse er nødvendig for at sikre Selvejerbønderne deres Rettigheder.

Hermed er kort skitseret Danske Lovs Regler om Herlighed. En enkelt Bestemmelse maa dog endnu nævnes. Paa Danske Lovs Tid var enhver Bonde herlighedspligtig til en Jorddrot, men ved 5-3-27 blev det bestemt, at »Een hver Selvejer Bonde maa sig tilkiøbe sin Gaards Herlighed af den, som den nyder, for det samme Værd, som hand Kongen derfor givet haver, dog skal al Sagefald af Gaarden høre Kongen til, og Bonden med sine Husfolk bør saa vit at svare Kongens Amptsbetiente«. Selvejerbøndernes Ret til at købe Herligheden af deres Gaarde gjaldt altsaa kun for saa vidt Herlighedsejeren havde købt Herligheden af Kongen, men gjaldt ikke saafremt Herlig-

hedsejeren havde købt Herligheden af andre eller havde erhvervet den ved Arv eller Ægteskab. Stor Betydning fik Bestemmelsen ikke. For det første var der kun meget faa Selvejrbønder. I Aaret 1650 havde kun ca. 6 % af Danmarks Bønder været selvejende, og 1683 var Antallet af Selvejrbønder vist endnu mindre. Af de faa Selvejrbønder var det som nævnt kun en Del, der fik Retten til at købe Herligheden af deres Gaarde, og de, der fik Retten, var for største Delens Vedkommende for fattige til at benytte sig af den. En til 5-3-27 tilsvarende Bestemmelse blev givet ved Forordning og nærmere Forklaring om Eiendom og Selveier Rettighed paa det af Hans Kgl. Majest. bortsolgte Ryttergods af 7. Maj 1723, men det vedblev gennem hele det 18. Aarhundrede at være en sjælden Undtagelse, at Selvejrbønder ejede Herligheden af deres Gaarde.

Den afgørende Vending for Bønderne begyndte lidt over Midten af det 18. Aarhundrede, da det stigende Befolkningstal og de i økonomisk Henseende opadgaaende Tider skabte en forøget Efterspørgsel efter Jord, først i Vestjylland, hvor Byerne var for smaa til at tage Befolkningsoverskudet, og hvor der var flest Muligheder for at købe Jord, da kun faa Ejendomme her var under Majoratsbaand, men inden længe ogsaa i Østjylland og paa Øerne. I Aarene 1757 til 1761 købte en Del Bønder deres Gaarde til Selveje, men ved en Forordning af 15. Maj 1761 blev det forbudt at sælge Gods By eller Gaardvis, da Regeringen var bange for, at saadant Salg skulde hindre Fællesskabets Ophævelse, idet der naturligvis nemt kunde opstaa Vanskeligheder, naar Bønderne skulde enes om Udskiftning, medens Udskiftningen kunde gaa ret glat, naar den simpelthen kunde paa- bydes af Godsejeren. Der blev dog ved kgl. Bevil-

ling givet en Del Dispensationer fra Forbudet, og ved Forordning om Selv-Eier-Bønder i Danmark og de dem allernaadigst forundte Fordele af 13. Maj 1769 blev Forbudet helt ophævet, og det blev ydermere ved nævnte Forordnings § 2 bestemt, »at naar en Eier af en fri og komplet Sædegaard til samtlige eller nogle af hans Fæste-Bønder afstaar Eiendoms-Ret over deres i Fæste havende Gaarde, paa de Vilkaar, at de bestandig til ham og følgende Hoved-Gaardens Eiere skulle erlægge en vis bestemt aarlig Afgift, da maa han ikke alene reservere sig og Hoved-Gaarden Herligheden til de afhændede Bøndergaarde af Jagt-Rettighed, Sigt- og Sagefald, Birke-Rettighed, Ret til at forrette Skrifter, m. v., men de saaledes bortsolgte Bønder-Gaarde maae fremdeles, og saalænge de forblive i Selv-Eieres Hænder, anses at høre under Hoved-Gaarden, og beregnes blandt det Hartkorn, som udfordres til at komplettere den, saa at, i hvor faa Fæste-Bønder Hoved- eller Sæde-Gaarden end beholder tilbage, maa den dog eragtes at være komplet, og ifølge deraf beholde den samme Frihed for at svare Skatter og Tiende m. v., og de samme Privilegier, som den tilforn havt haver. Derimod skal den Sæde-Gaards-Eier, som saaledes, ved at afhænde Godset reserverer sig Herligheden derover, og vil fremdeles have det beregnet under hans Hoved Gaards Hartkorn, være ansvarlig til de kongelige Skatter og Kontributioner deraf, i det Tilfælde, at Selv-Eier-Bonden ikke er i Stand til samme at betale.« Ejere af komplette Sædegaarde kunde altsaa nu bortsælge deres Fæstegods uden at miste den Frihed, som Ejere af saadanne Fæstegaarde siden 1. November 1670 havde nydt for af deres Hovedgaard at svare de efter Enesvældens Indførelse indførte Matrikelsskatter, der til at begynde med hvilede paa al Landets Jord. Dette

fremmede naturligvis Overgangen fra Fæste til Selveje, men de fleste Selvejerbønder vedblev at staa under Godsejerne i disses Egenskab af Herlighedsejere.

Først henimod 1800 blev det mere almindeligt, at Selvejerbønderne tilkøbte sig Herligheden af deres Gaarde, navnlig i de Tilfælde, hvor de Hovedgaardene, hvorunder de hørte, blev udstykket, hvad der efterhaanden skete i ikke faa Tilfælde. Herefter kan Selvejerbønderne deles i 2 Grupper, Selvejerbønder med fuldkommen Ejendomsret og Selvejerbønder med ufuldkommen Ejendomsret, eftersom de selv ejer Herligheden af deres Gaarde, eller denne tilkommer en Godsejer. Undertiden betegnes kun den sidste Gruppe som Selvejerbønder, medens den første Gruppe simpelthen betegnes som Selvejere, omend det naturligvis anerkendes, at ogsaa denne Gruppe hører til Bondestanden.

I Tiden fra Slutningen af det 18. Aarhundrede til vore Dage sker der med Hensyn til Bøndernes retslige Stilling navnlig 3 store Forandringer: Fæstegods gaar mere og mere over til Selveje, Selvejerbønderne erhverver i stedse større Udstrækning Herligheden af deres Gaarde, og i de Tilfælde, hvor Selvejerbønderne ikke har erhvervet Herligheden af deres Gaarde, afløses Herlighederne efterhaanden ad Lovgivningens Vej.

Birkeretten, der havde været en Ret til at udnævne Dommeren i Birket, blev ved Forordning af 3. Juni 1809 ændret til en Forslagsret, og blev endelig ved Grundloven 1849 § 97 («Enhver i Lovgivningen til Adel, Titel og Rang knyttet Forret er afskaffet») tilige med de andre Justitsherligheder (Sigt- og Sagsfaldsret og Hals- og Haandsret) helt afskaffet. Ved samme Bestemmelse ophævedes de privilegerede Stænders Eneret til at nyde Forstrandsret og Patronatsret,

saaledes at disse Rettigheder siden Grundloven kan nydes af enhver, hvad der dog er uden større Betydning, da Staten forlængst har tilbagekøbt alle Forstrande med Undtagelse af Anholt, Fanø, Manø og den Aabergske Forstrand, ligesom Kirkerne i de fleste Tilfælde er købt af Menighederne.

Hoveriet begrænsedes ved Forordninger af 25. Marts 1791 og 6. December 1799 og Plakater af 30. Marts 1814 og 9. Marts 1838 og afløstes helt ved 2 Love af 4. Juli 1850 samt en Lov af 20. Marts 1855 og en Lov af 28. Februar 1856.

Den jorddrottlige Skiftejuristktion og Overmyndersbestyrelse samt Godsejernes Bestyrelse af Lægdsvæsenet ophævedes ved Lov af 28. April 1850.

Jagtret og Fiskeriret som Herligheder bortfaldt ved Jagtlov af 25. Marts 1851 §§ 1, 5 og 6 og Fiskerilov Nr. 56 af 5. April 1888 § 49, hvorved det er bestemt, at Jagtretten og Fiskeriretten ikke maa skilles fra Ejendomsretten over Grunden; denne Bestemmelse er opretholdt ved de senere Jagt- og Fiskerilove.

Tienden er afløst ved Lov Nr. 102 af 8. Maj 1894 og Lov Nr. 100 af 15. Maj 1903.

Endelig er alle ikke tidligere afløste Grundbyrder (d. v. s. Herligheder) afløst i Henhold til Lov Nr. 505 af 28. September 1918.

Hermed er Herlighedernes Saga ude, men deres Historie er endnu ikke paa fyldestgørende Maade skrevet. Hertil vilde kræves grundige Studier i Arkiver af Skøder, Fæstebreve, Lens- og Godsregnskaber m. v. I det foregaaende er blot gjort et Forsøg paa paa Grundlag af Lovgivningen at opridse Hovedlinjerne i Udviklingen. Om nogle Punkter findes der udførligere Oplysninger i den benyttede nedenfor anførte Litteratur, se navnlig Fridericias Skildring i »Adelsvældens sidste Dage« af Hoveriets stærke Udvikling i det 16. og 17. Aarhundrede.

(Jydske Lov er citeret efter *N. M. Petersens* Udgave, de øvrige Landskabslove efter *P. G. Thorsens* Udgaver. For Haandfæstningernes Vedkommende er benyttet Aarsberetninger fra Geheimarkivet II, for Recessernes Vedkommende *Kolderup-Rosenvinge*, Gamle danske Love IV og for saavidt angaar Tiden fra 1558 *Secher*, Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558—1660).

(Af Litteratur er benyttet *Jacob Mandix*, Haandbog i den danske Landvæsensret I—II, 1813, med Tillæg 1829, *Ludvig Christian Borup*, Den danske Landboret, 1873, *Herman Gram*, Den danske Landboret, 1912, *Poul Johs. Jørgensen* Udsigt over den danske Retshistorie, *H. Matzen*, Forelæsninger over den danske Retshistorie, *Arup*, Leding og Ledingskat i det 13. Aarhundrede i *Historisk Tidsskrift*, 8. Række, 5. Bind, p. 141—237, *L. V. Birck*, Rigets Jordegods og Regalerne, 1918, *Carl Christiansen*, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger I—II, 1908—1922, *William Christensen*, Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede, 1903, *J. A. Fridericia*, Adelsvældens sidste Dage, 1894, og *Fr. Vinding Kruse*, Ejendomsretten I—V, 1929—1933.)

Har Vardehus ligget på samme plads til 1439?

Af Søren Alkær sig.

Udgravningen af resterne af Vardehus i august 1936 var foranlediget af forfatteren af denne afhandling sammen med cand. mag. Lindberg Nielsen. Som hjemmehørende paa stedet blev det den sidste, der skulde skrive derom, så meget mere, som han i forvejen havde beskæftiget sig ikke så lidt med spørgsmaalet, og hans afhandling, optaget i årbogen for 1936, er naturligvis helt præget af hans opfattelse og tydning af de ting, der kom frem ved udgravningen.

Om et enkelt spørgsmål, nemlig om Vardehus har ligget på denne plads lige fra oldtiden eller ikke, er der imidlertid afvigende meninger. Lindberg Nielsen og jeg er enige i, at det er de mishandlede og ubetydelige rester af Vardehus, vi har fundet. *Forskellen* i vore opfattelser er kort at sige den, at mens han mener, at Vardehus kun har ligget på laksebanken c. 1300—1439 (ifølge mønter og potteskår), så er det min opfattelse, at på denne banke, dannet ved kunst og ved et uhyre arbejde, har Vardehus — i skiftende skikkelser — stået al den tid, den overhovedet har været til, fra tidlig middelalder eller oldtidens slutning indtil dens ødelæggelse 1439. Med hensyn til derimod, hvor dens senere mere borgerlige afløser

har ligget, er jeg enig med forfatteren, hvis redegørelser her sikkert er fyldestgørende.

Lindberg Nielsens anskuelse forer med sig, at han maa flytte om med Vardehus på ret usandsynlig måde. Han benægter jo nemlig ikke, at der, efter gamle breve at dømme (se N. Cl. Hansens afhandl. årbog 36), har været et Vardehus også før 1300. Det skal, mener han, have ligget paa den nordlige banke 12, Resens kort, laksebankens sløjfede genbo. — Bortset fra, at der i 1857, da banken sløjfedes, *ingen* bygningsrester blev fundet her, så er det imidlertid meget lidt sandsynligt, at man omkring 1300, da Vardehus allerede har haft sin bedste tid, fordi Ribe var i så stærk opkomst, har flyttet det *udad*, ud i engen til en mere fast og sikker plads, når der ikke egentlig mere var synderlig brug for det. Og især bliver en sådan flytning urimelig, når man tænker på det vældige arbejde, der nu på engang måtte gøres for at få denne flytning istand. Thi bortset fra en lyngholm, som synes at have ligget her fra tidernes morgen, så er hele denne anselige banke skabt ved *kunst*: Tusinder af læs tykke hedetørv er kørt derud til et svært og omfangsrigt fundament og der ovenpå endnu flere læs jord til yderligere fundament og til volde om »borgen«.

Det er mere sandsynligt, at man har valgt denne den sikreste plads, der var, *fra først af*, så meget mere, som det er rigtigt, at Vardehus i *gammel* tid, d. v. s. i friserhandelens tid, ikke blot var syslets vigtigste, men overhovedet dets eneste faste plads af betydning. — Dækket af to strømme mod nord med mellemliggende »forborg« (på den sløjfede banke), og dækket mod syd af endnu en strøm og der udenfor liggende enge, var Vardehus' beliggenhed en af de sikreste i landet. Ikke mange danske borge har

været så godt befæstet, både fra naturens og fra menneskets hånd. Der har den stået i nogle århundreder antagelig helt fra oldtidens slutning (vikingetiden), og har vel gjort sin nytte, skønt det alle dage må have været en ret uanselig bygning efter pladsen at dømme. Da Ribe senere fik *sin* borg blev både den og dens plads i langt mere storstilede former.

Det, som således synes umiddelbart rimeligt, når man ser på pladsen, at man i hin ufredens tid har lagt borgen længst ude og først efter 1439 påny har bygget den op inde paa det faste land, *bekræftes af de ved udgravningen iagttagne forhold*. — For det første fandt vi altså ned til denne lyngholm, som ved sin beliggenhed just var vel skikket til formaålet. Det er ikke sandsynligt, at nogen gren af åen fra først af har gaet syd om den, men det var ikke vanskeligt at få den til det, og saa var holmen til den side jo iøvrigt dækket af engene. — For det andet kan det som foran sagt ikke tænkes, at man ved 1300, da Vardehus' betydning i det væsentlige er forbi, skulde give sig til, som L. N. altså vil, at flytte borgen fra nordlige banke 12 til sydlige banke 12 og derved til ingen nytte påtage sig et så uhyre arbejde. Angående denne nordlige banke, hvis hensigt vi aldeles intet ved om, er vel det sandsynligste, der kan siges, dette, at den har båret en »forborg« eller skanse, måske med palissader foran, som det ses andre steder. Dertil behøvedes vel ikke så mægtig en banke, som Resens kort giver indtryk af, men det behøver man heller næppe at tage så højtideligt. I langt de fleste tilfælde er forholdene i hin tids billeder falske. For at forcere adgangen til Vardehus fra den side, har man altså skullet over en bro, igennem skansen og over endnu en bro.

For det tredje er der altså selve udgravningen.

Desværre nytter det ikke at lægge synderlig vægt paa denne i omhandlede sag, thi her siger den ikke ret meget mere, end at her har stået et hus. Thi tomten var omrodet og gennemplyndret og det var gjort særdeles godt og grundigt. Der fandtes ikke i hele udgravningen en brugelig pind, bortset fra de stykker egetræ, der $2\frac{1}{2}$ meter nede lå mellem grundstenene. Og næsten heller ikke en hel sten. At der heller ikke var spor af tagsten må vel betyde, at bygningen har været tækket med strå. Grunden til denne fattigdom på bygningsrester er let at se. Vestjylland var allerede dengang træfattig, skovene var, endog århundreder før den tid, gået i krat, og også teglsten havde man brug for, hvor de kunde bjærges, dog mest i byerne, thi landets egne indbyggere forstod kun undtagelsesvist at brænde dem, for det meste var det overladt til udenlandske specialister. Der står heller ikke i den gamle beretning, at bønderne *brændte* Vardehus, så var det nok bleven sagt, men kun at de ødelagde den. De har skånet materialerne, træ og sten, for de var kostbare og kunde gøres i penge, vel sagtens i byen selv. — Og skal altså de millioner af kulstumper, der fandtes overalt, ofte mange snese i et spadesstik, tydes som brandrester, hvad de måske skal, så ligger denne brand ialtfald på et tidligere tidspunkt. Nogen sikkerhed for, at en sådan brand har fundet sted, giver fundene dog ikke, træbestemmelserne (efter kulprøverne) tyder egentlig ikke derpå. Der kan dog på den anden side dertil siges, at i Vestjylland måtte man nøjes med det træ, man havde, enten det var el eller eg, også som gavntræ.

På grund af fundenes ufuldstændighed og svigtende efterretninger kan der altså være tvivlsspørgsmål nok. Men der er *et* bestemt forhold, der fortæller, at Vardehus har stået på laksebanken fra ældste

tid af, nemlig de forskellige fundamenter. I en god fast jordbanke funderer man ikke et hus ned til dens urimelige dybde. Ovenikøbet vilde stenhuset stå ringere på tørvelaget, end noget længere oppe på den faste jord, hvor også »kældergulvet« ligger. Men nu er der et fundament længere nede, umiddelbart oven på det tykke lag hedetørv, bestående af store kampesten og stumper af egebjælker. Jeg slutter deraf, at dette fundament er *det ældre*, idet masser af jord kan være påført, idet man skulde til at bygge stenhus. Jeg er ingeniør sikker på, at det er *det ældste*, thi bjælkestumperne var tydeligt nok brugt før, måske som lodrette støttestolper i en lermur, den slags »bindingsværk«, som man i min barndom kunde se mange steder i Vestjylland, og som jo *ikke* medførte mærker i stolperne når undtages indtapningen i rammen. Af en sådan indtapning har den første bjælke, vi fandt, nogle spor. Det er iøvrigt givet, at hvis laksebanken er den oprindelige plads, og bygningerne her går tilbage til oldtidens slutning, så *har* der stået mere end et hus, endog før stenhusets tid, thi sådanne lerhuse stod ikke ret længe, og at bygge dem af træ kunde der allerede på det tidspunkt ikke være tale om.

Det er givet, at der allerede i denne tidlige tid er slæbt nogle hundrede læs jord derud. Det var den slags, som kongen lod bønderne gøre som »innæ«, et slags statshoveri. Men da stenhuset siden, sagtens engang i 13. årh., afløste lerhusene, var fundamentet alligevel for svagt. Og da er *hovedmassen* af jorden af jorden slæbt derud, så bygningen kunde komme til at ligge noget højere og fastere, der hvor vi nu fandt det såkaldte kældergulv. Og de sidste 3 kvarter før vi nåede tørvelaget, blev heller ingen teglsten fundet.

Det meste af den sidst tilkørte jord, ligesom sand-

synligvis en del af den tidligere tilkørte, må dog have været brugt til en beskyttelsesvold noget udenfor murene, ellers kan de store jordmasser og bygningsresternes dybe leje i dem ikke forklares.

Har der så været en eller to stenhuse? Derpå kan ikke gives noget bestemt svar ud fra de forstyrrede forhold, vi forefandt ved udgravningen; men skal de mange kulrester tydes som brandspor, så har der været to. At Vardehus imidlertid alle dage indtil 1439 har stået på laksebanken vilde jeg tro er meget sandsynligt ud fra de her anførte forhold.

E. S. Mod foranstående redegørelse er gjort den indvending, at havde Vardehus stået på laksebanken fra ældste tid af, så måtte der ved en udgravning findes oldtidsrester, hvad der ikke var tilfældet. Men for det første blev ved en nybygning, som der har været flere af, de gamle bygningsrester jævnet ud, ofte ud over borgbankens kant, og for det andet, — selv om man vilde mene, der dog måtte være enkelte ting tilbage, f. eks, potteskår, så var udgravningen jo heller ikke så grundig, uden at sådanne spredte ting godt kunde findes endnu.

Sogneskel og udskiftning.

Af Søren Alkærsig.

Sognet er den ældste retskreds. Det at skifte ret, selv den ufuldkomneste, er et af de første og nødvendige krav, hvor der skal være et samfundsliv. Det er nødvendigere og mere primitivt end det religiøse, skønt helligheden tidlig blander sig ind deri.

Sognet er i ældste tid tillige en geografisk afsluttet og afsondret enhed: en bebyggelseskærne, gerne ved et mindre vandløb, omgivet af vildmark, skov, hede, kær og mose, måske delvis sø og å, til alle sider, og med 1—2 mil til næste bebyggelse. I denne vildmark, som skilte hin tids første små samfund, blev der dog tidligt, for langt mere end 1000 år siden, trukket visse grænser, i skoven ved hjælp af øksen, på heden ved opkastede småhøje (en »pyk«) med en hvid sten på. Meget tidligt lærte hin tids »boende«, bønder, således den første folkeret, og at det betalte sig bedre i mindelighed at gøre »ret og skel« end at slås derom. En anskuelse, bønder altid har næret siden.

Simple som disse første skel var, måtte de af og til fornyes, vel nok mindst een gang i hvert århundrede. Efterhånden blev de bestemtere, og da vi når ned omkring år 1500 og de følgende år, synes der flere steder at være en bestræbelse for at få skellene både mellem sogne og bymarker draget ret nøje og

at få disse skelforretninger stadfæstet på tinge, Forøvrigt synes en sådan forretning ofte at være af dobbelt art: Først en almindelig skelsætning og siden et »syn« derpå. Måske man dog kun brugte dette sidste, når nogen klagede over skellet eller udkastede tvivl om, om det var draget ret. Og det var vist dette »oversyn« man kaldte ridemandstov, ofte foretaget tildels af sandemænd fra naboherreder eller af nogle af egnens »gode« mænd, vel især når den ene af de tvistende var en herremand. — Men iøvrigt var i ældre tid formanden for en sådan skeldragning ofte ridende, mens de andre kom efter og satte »sten og stabel«, og det var vel ikke fri, at man æskede en slags gudsdøm, ved at lade dyret, det helt uvidende, gå som det vilde, dog at rytteren havde visse hovedpunkter at rette sig efter. Derfor kan de ældre skellinier som bekendt være meget bugtede. Som eksempel kan nævnes et skel, som mange mennesker har lejlighed til at se: skellet mellem Askov og Vejen marker, hvorpå man tog syn i 1527.

De ting, som skal drages frem i det følgende angående sådanne skelsætninger og stridighederne derom, angår ganske vist udelukkende et enkelt sogn, Vejen i Malt herred, men de har i høj grad almindelig interesse. Der er vist heller ikke tidligere fremdraget videre stof til belysning af den nøjere bestemmelse af sogneskellene, som blev og måtte blive som følge af udmarkernes udskiftning for 150 år siden¹⁾. — Så længe det hele lå i fællig og »for fæfod« gik det ikke så nøje til med nogle favne jord, især ikke i heden, men når hver mand skulde have sit, og man kunde forudse, at store dele af disse områder vilde blive dyrket op, var sagen en anden. Nu måtte hver mand vide, hvad hans var, og faldt hans ejendoms grænser

1) Se dog H. K. Kristensen: Ovtrup sogn 157 flg. o. fl. st.

sammen med sognegrænsen, var det nødvendigt at få denne sidste nøje bestemt. Der vil måske kunne findes forhandlinger om sådanne sogneskel i de fleste sognes udskiftningsakter, jeg kender ialfald andre end de her nævnte, men det hører vist til undtagelserne, at sagen er så godt oplyst, ikke blot ved vidtløftige og langvarige forhandlinger i selve udskiftningstiden, men også ved ældre dokumenter (der samtidig fremdrages) som for Vejen sogns vedkommende. I det følgende er det derfor også denne skeldragnin^g, der er hovedemnet, selve udskiftning^{en} kommer kun med, forsåvidt de to ting foregår samtidig og griber ind i hinanden.

Egentlig ser det mærkeligt ud, at just Vejen skulde få så store vanskeligheder med denne sag, efter som sognet på de to sider har gode, naturlige grænser: mose og å mod nord og ligeledes å mod øst og syd. Kun vestgrænsen mod Malt er en almindelig markgrænse, i gammel tid med tæt og vildsom egeskov, der har gået ret nær ind til byen. Det er da også her på denne vestgrænse, at det meste er foregået; først er der Stenninggårdbugten ind i Vejen mark (kan ses på ethvert kort), som jeg i Askovbogen s. 8 og 20 har foreslået en forklaring på, — at det er jernalderlandsbyen på Askov Dalgård mark, der har ødelagt skovbæltet på det sted, så kreaturerne siden, da Askov blev til, har kunnet forcere det simple krat, der nu stod her, og man således fra Askov har vænnet sig til at bruge disse 150 tdr. land til græsning, indtil man tilsidst havde hævd på dem. Dernæst er der Skodborghus på sydvestgrænsen og umiddelbart syd for Stenninggårds mark. På Vejen sogns egen grund altså, og gården gav endog sognet en udvidelse, idet den tog jord fra Askov mark. Men ellers betød Skodborghus et voldeligt indbrud, en bebyg-

gelse af en helt anden art end datterbyerne Vorup og Elstrup, og som kom til at volde Vejen ikke så få besværligheder, ja, det er egentlig Skodborghus sammen med Estrup, der er skyld i de fleste af de angreb på byens udmarker, som bønderne i tidens løb måtte værges sig imod. Hvordan det kunde gå til, at kongemagten få år efter Valdemar Sejrs tid var bleven så svag, at den ikke kunde holde fjendens borge af sin egen grund, skal ikke drøftes her. Men hertug Abel har ialtfald fået lejlighed til, samtidig som han byggede Koldinghus, at få endnu en borg anbragt nord for »grænsen«, Skodborghus i Vejen sogn, og kong Erik har ikke kunnet værges sine bønder. Den nye borg fik den jord, den vilde have, dels fra Vejen, dels fra Askov udmarker, dog foreløbig ikke mere end til dyrkning, i lange tider havde den næsten ingen udmark eller græsland, og når det hedder i en taxation fra 1579: »Og haver Skodborghus haft sin fri fædrift på Aaskouff og Weien mark«, så er det vel en indrømmelse. bønderne har gjort for at holde den nye herregård inden for rimelige grænser.

Men det kneb stadig, især efter Kr. II' mislykkede reformforsøg. I 1527 havde lensmand Asser Broks foged på Skodborghus, Peder Nielsen, i nogle år pløjet og sået i en særmark, som tilhørte Vejen. Bønderne havde lagt sag an, og på herredstinget fik de dom over fogden. Men 1547 var det galt igen. Da havde lensmanden, Jesper Rantzau, fået en foged på Skodborghus, som var ret selvrådig og pågående, og da måtte bønderne gå til kongen for at værges deres jord. Tre bønder i Vejen, Jep Giødesen, Seueren Nilssen og Pouel Jenssen, blev på byens vegne sendt til København for at forelægge sagen på kongens retterting »her på vort slot København udi vor egen nærværelse«, som det hedder i brevet, de fik med sig

hjem. Det har for disse bønder været en mærkelig rejse, som de har mindedes og har kunnet fortælle om resten af deres liv. De har nok været tilhest, thi de skulde jo da komme nogenlunde standsmæssigt frem, og de skulde have mad med til hele rejsen. De har også været bevæbnede, for vejene var usikre, især på Fyen. De har, da de kom hjem, haft meget at fortælle om de mærkelige folk, de traf med det underlige sprog, de dårligt kunde forstå, når de spurgte om vej; om de mange og store skibe i havnen, om kongens slot og først og fremmest om kongen selv. Rigtignok kunde de ikke tale med ham, for han forstod ikke dansk, men de har nok mærket, at han var dem velvillig stemt, for de havde jo ikke været med i »oprøret« imod ham, og som følge deraf har han også søgt at værge dem mod uret og overgreb ved med sin underskrift at bekræfte alle deres breve og gamle rettigheder på Vejen byes mark. De havde nemlig med sig alt, hvad byen ejede af den slags, for at de kunde vise kongen dem og få hans bekræftelse. Det er altsammen nævnt i kongens brev, dateret 25. Juni 1547, så vi får en oversigt over det hele. Først er der en lavhævdssdom (ejendomsdom) af 1510, udgivet af Hans Mikkelsen i Vejen på byens mark, at han den haver indværet og indsvoret til sig og kronens bønder i Vejen til alle fire marke måde, hvad der videre bekræftes af de hosføjede og for kongen fremlagte skelbreve. Først et tingsvidne af 1490, at den tid, sandemænd gjorde skjel mellem Vejen og Estrup, da begyndte de nede ved åen (Holsted å's begyndelse i Vejen mose) at sætte skjelsten og op til Lyse og så tvært igennem skoven til Møllevejen og så intil Rødskov (Rødsnap). Til stede var derhos sandemænd af Gram og Gørding herreder. Der blev da bestemt, at hvad der lå øst derfor hørte til Vejen og

det vesten for til Estrup. Dernæst et stokkenævn af 1527, at den tid 14 mænd var tagne til syn på det tov, som sandemænd havde gjort mellem Vejen og Askov Marker, da red og gik de fra Vesterskovvad ved Skodborg ad Mederlund (Mejlund) og så ad alle de sten, som sandemænd satte op østen om det ene-mærke (nuværende statens forsøgsgård) og så ad den sten, som står vesten og norden i Rødsnap, som der før var gjort tov på (altså nord fra), og da kunde de 14 mænd ikke andet forfare, end at der var gjort ret skjel. — Der er altså den forskel på disse to skel-forretninger, at den første er en almindelig skeldragning, mens den sidste er et syn, på et for nogen Tid siden draget skel. Også den første (af 1490) fik imidlertid sit oversyn, thi et kongebrev af 1532 giver 7 sandemænd (tildels adelige) befaling til at ride skel mellem Estrup og Vejen og sætte sten og stabel, idet de først skal give lodsejerne lovlig varsel. Ordlyden kunde tyde på, at mens der ikke var noget at bemærke ved skellet mellem Askov og Vejen, så har skellet mellem Estrup og Vejen vakt utilfredshed, og af senere begivenheder kan man vide, at det er herremanden på Estrup, der har ønsket et sådant oversyn, og da der på ny skal sættes »sten og stabel«, så er vel skellet flyttet til hans fordel. Også skellet mellem Vorup og Vejen marker omtales i brevet, som altså kort sagt omhandler Vejen by's grænser og retigheder til alle sider. Men det, som bymændene i øjeblikket havde mest brug for og var glædest for i kongens brev var naturligvis hans forbud til Jesper Rantzau, at han ikke måtte bruge nogen del af Vejen mark »uden hvad han kunde have med bymændenes minde og samtykke«. Det var jo for denne sag, at al bekostningen og ulejligheden var gjort. Og når Jesper Rantzau, endda otte dage før kongens brev, lover ikke

at gøre Vejningerne hinder på omtalte mark (idet han måske har været bange for, at det i den anledning trak op til kongelig unåde), så skulde man jo tro, at de Vejen bønder kunde sove rolig, og at denne sag vilde være i orden for fremtiden.

Men det var den alligevel ikke, og det har bønderne vel heller ikke ventet, dertil kendte de altfor godt herremændenes og deres fogders egenmægtighed. — I nogle enkelte tilfælde ser man en herremand gøre en forskrækket gestus, når et kongeligt tordenvejr trækker op, men i langt flere tilfælde er det som her, at man fortsætter ganske i samme skure som før; der var jo også altid den udvej at skyde skylden på de undergivne, i dette tilfælde Peder Stub. Denne fortsatte ialtfald, som det synes, som han havde begyndt, og få år efter, 1553, må Vejningerne atter til at sagsøge ham. Vi ved ikke, hvordan sagen endte, men da Skodborghus fremdeles, så vidt man kan se, bliver ved at dyrke den omtalte mark (nuværende Skodborgbjerregårde, dengang vel 70 td. land), men den alligevel kom til Vejen ved udskiftningen, så er det vel tilladt at slutte, at Skodborghus kun har beholdt marken mod en årlig erstatning, og bøndernes sejge kamp var ihvertfald ikke forgæves.

Men som man her erfarede et kongeords ringe magt overfor herremandens selvrådighed, da skulde man i de samme år erfare det samme på en anden front, nemlig mod Estrup. Også her var jo skelsætningen af 1490 og ridemandstovet af 1532 bekræftet af kongen i brevet af 1547. — Men skønt det var herremandens egne standsfæller tildels, der i 1532 havde sat skellet, så var den ham alligevel ikke tilpas, thi i 1551 stævnedes han rebsmænd af Malt herred til Viborg ting for deres rebning af Estrup Skov, idet han påstod, at de havde svoret ham hans skov og

ejendom fra. Han fremlægger et tingsvidne, der dog ikke synes at bevise noget. Mere kunde det fremlagte synsbrev måske betyde, men det kommer jo noget an på, hvem det er, der har synet. Men i hvert tilfælde har dommeren taget hans beviser gyldige, thi rebningen dømmes (landstingsdom af 18. apr. 1551) magtesløs, og han og hans medarvinge bør nyde den ejendom, de tilforn havde. Om denne dom er fældet på et for læst og ensidigt grundlag er vanskeligt at sige noget om; det væsentlige er også i et sådant tilfælde, at det vist gerne var overladt herremanden selv at føre dommen ud i livet. Følte bønderne sig så forurettet, kunde de ganske vist klage til lensmanden, eventuelt til kongen selv, og det er måske også sket, og i så fald uden virkning. Thi Hartvig Thomsen tog skoven, og han beholdt den. Skellet er påny bleven flyttet mod øst, så langt som skoven overhovedet duede. Hvis udtrykket i skelbrevet fra 1490 »tvært igennem Estrup skov« skal forstås sådan, at man har sat omtrent lige til ude fra skellets begyndelse ved åen og ind til Rødsnap, så kan man på kortet læse sig til, at bønderne dengang har delt skoven omtrent lige mellem sig og herremanden. Om skellet så er flyttet i 1532, og hvor meget, ved vi ikke, men nu blev det altså flyttet for alvor, ud til hvor det ligger endnu. Og således er da den løjerlige spids fremkommen, som Vejen sogn løber ud i mod nordvest, og sognets vestgrænse har fået det voldsomme og meningsløse sving mod øst, thi mosen brød herremanden sig ikke om, den kunde bønderne gerne beholde; men skoven vilde han have. Det gik her, som der stod i jydsk lov: var ej lov i lande, da fik den mest, som mest måtte gribe. Og her var ingen lov, ingen fast grænse, og så blev magten det afgørende. Bønderne beholdt nogle betydningsløse stumper, som

endnu dengang stod på nuværende Dortheasmindes mark, de var forhuggede og ved at gå i krat, som al skov til byen var det allerede på det tidspunkt. Kun præstegården fik lov at beholde tre små skovskifter. Hvad bønderne angår fik de foreløbig intet. Men med skelforretningen mellem Askov og Vejen 1527 og landstingsdommen af 1551 og påfølgende skelflytning er Vejen sogns vestgrænse fastsat, hvad der siden er ændret er ret ubetydeligt.

Det er altså sandt, som sagnet altid har fortalt, at herremanden har taget skoven fra bønderne. Og de har naturligvis følt det som en stor uret. Helt uskadt slap han imidlertid ikke fra det. Han gik igen! Det er den folkelige hævn for uretten, at han hver nat i halvandet hundrede år måtte løbe der og rasle med landmålerkæden og skændes med andre gespenster, — indtil endelig den kloge præst, vi engang havde i Vejen, Anders Stephensen Brandt (1676—99) forbarmede sig over ham og manede ham ned i mosen norden for Estrup skov. Men i endnu 150—200 år kan man se skoven kaldet for Vejen skov.

Endnu på en tredje front måtte Vejenbønderne kæmpe i disse år, ikke for sognets grænse just, thi den var her tydelig nok, nemlig åen, som endog fra gammel tid var skel mellem to herreder, men for deres ejendomsret eller ialfald brugsret til Refsing hede. Den havde de 4 Refsingbønder (i ældre tid kun 2) ikke megen brug for, eftersom de til deres egen rådighed havde den uhyre skramme udmark og hede helt ned til Vejen å både i vest og syd. Derfor havde de også fundet sig i, at Vejen bønder lige fra oldtiden af havde brugt den del af Refsing hede, som lå lige uden for Vejengårdens vinduer, — udskiftningskortet viser ikke mindre end 3 vadesteder over åen! Og selv om heden ikke var meget værd, så

kunde der dog ikke alene skæres lyngtørv og plukkes lyng, men der var i de mange mosepletter omkring søerne slet ikke så lidt græs, om det også var simpelt. På grund af, at denne udmark jo egentlig var den nærmeste, Vejen by havde, udnyttede man den ret kraftigt, og da der ingen grænser var (alt lå i fællig som så ofte byerne imellem), så har Refsingerne måske med nogen ret syntes, at Vejningerne af og til gik for vidt. De har ialfald protesteret og har villet hævde deres eneret, thi 1556 gav Kr. III Vejen bymænd ret til fædrift, lyngslet og tørvegravning på Rævsing hede, som de har haft fra gammelt af, men som Rævsing mænd nu vil formene dem. Men 1566 er det galt igen. Da får 8 »gode« mænd kongelig ordre til at dømme mellem Vejen og Refsing angående heden. Man har nok fundet, at det var en for ringe sag at rejse så langt for, thi der møder kun 4: Hans Johansen, Fovslet, Klaus Sehested, Spandetgård, Niels Hardbo, Nielsbygård, og Kristoffer Thomsen fra Estrup. For dem fremlægger man fra Vejen et tingsvidne fra Malt herreds ting 1565, at 6 dandhe mænd og 2 dandhe kvinder havde vidnet, en for 50 år, en for 32 år, en for 24 år, en for 23 år osv., at Vejen mænd har haft deres fædrift, lyngslet og tørveskjær på Refsing hede. Og et stokkenævn fra samme ting, at de har haft alt dette fælles med de Refsingere, så langt tilbage vides. Axel Viffert, lensmanden på Riberhus, som fører sagen for Vejen, forlanger derfor på præstens og bøndernes vegne, at de »efter deres breves lydelse« skal beholde den ret, »som de af arild haft haver«. — Imod dette fremlægger Refsingerne 2 tingsvidner fra Andst herreds ting, at 9 mænd havde vidnet, at hvad Vejningerne haver haft af den slags, var kun med Refsingernes minde, og 5 mænd har vidnet, at Vejen mænd har anmodet om lov til

at bruge heden. Resultatet af forhandlingen, som vist foregik i Vejen præstegård, bliver, at da nævnet ikke er fuldtallig, så finder man det bedst at vente med den endelige afgørelse, til kongen selv kan dømme i sagen, så meget mere, som det er hans bønder på begge sider af åen (dengang hørte Vejen endnu under Skodborg len); »dog syntes os, at dersom Vejen mænd måtte ikke have brug norden for åen, da er de fortrængt«. — Sympatien har altså tydelig nok været på Vejens side; thi disse ord er jo en ret åbenbar opfordring til mændene her, at de bør holde på deres gamle ret. Den nægter Refsingerne i og for sig heller ikke, kun at den er afhængig af deres minde, og at Vejningerne også har brugt at sige til. I hvor stor udstrækning det sidste er tilfældet, er vel et spørgsmål, men det er ganske pudsigt, at da sagen over 200 år efter fandt sin endelige afgørelse, da var det de samme to ting, man fra Refsings side understregede, — kun at da er det selve Vejenpræsten, der gør det for dem.

Efter åstedsmødet i 1566 fulgte sikkert aldrig nogen kongelig afgørelse, thi Refsing havde kun grund til at frygte den, og Vejen behøvede den ikke, da man her efter sagens hidtidige forløb rolig kunde fortsætte som »fra arild af«. Og det gjorde man, og det er vist gået nogenlunde i fredelighed. Og nu var rede det da også meget længe, før spørgsmålet blev brændende påny. Det skete først, da præsten Joachim Haar i Vejen (1771—1812) hittede på, at han vilde have præstegårdens jord udskiftet fra den øvrige bymark, som de lå i fællig med. Det kunde han få ifølge et par kongelige forordninger, men det var naturligvis ikke god tone overfor byfællerne at gøre det, og navnlig da ikke om man forlangte, hvad man også kunde, at de alle skulde deltage i omkostningerne.

Det er vel tvivlsomt, om overhovedet nogen bonde har foretaget en sådan reform på egen hånd. Ifølge hele sin stilling var præsten jo gerne noget mere uafhængig, han følte sig, trods herremanden, både dengang og senere som en lille sognekonge, og da dertil kommer, at mange af hin tids præster var meget landbrugsinteresserede og stærkt optaget af de reformer og fremskridt, som dengang var fremme, så kan der nok findes nogle enkelte præster, som drev en sådan udskiftning igennem, som oftest trods bøndernes forbitrede modstand.

Mellem disse Præster var altså Joachim Hår. Han var på dette tidspunkt omkring 35 år gammel, dygtig og retsindig, men også meget ilsindet og rethaverisk, og det var ikke just hans bedste sider, hans sognebørn fik at se i disse første år, mens han i de mange år efter den tid sikkert blev dem en god præst og var i et godt forhold til dem. — Når konflikten i dette tilfælde som i andre blev så bitter, må det i øvrigt siges, at det ikke i første række er hverken præstens eller bøndernes skyld, men regeringens. Hvad lignede det at lovfæste en bestemmelse, som var direkte i modsætning til gammel landsbymoral: at man skulde følges ad i ondt som i godt; som derfor kun vilde blive brugt af de energiske og hidsige enspændere, og således havde langt mere udsigt til at gøre skade end gavn. Men det har sjælden været nogen regerings sag at tage den slags hensyn, — meningen var vel sagtens, at man ved således at opmuntre fortroppen vil tvinge bagtroppen — de middelalderlig konservative mellem bønderne — lidt raskere frem, og det kan vist heller ikke nægtes, at hensigten i dette tilfælde i nogen måde nåedes. Thi når Vejen var 10 år fremmeligere med sin udskiftning end de omliggende byer, så er det sikkert netop på

stor Haars iver, der tvinger dem frem, idet udskiftningen af udmarken viste sig omtrent umulig for præstegårdens vedkommende alene. Det var en sag, der måtte tages op i samling.

Egentlig gjaldt det selvfølgelig al udskiftning. Det resultat, der nåedes, da man i 1773 skilte præstegårdens indmark fra var ialtfald ikke opmuntrende. Det synes som Haar, i embedets interesse, har vejledet landinspektøren lovlig meget. Den klage, der 9. Dec. 1773 sendes til amtmanden fra alle bønder i Vejen er så bitter og voldsom, at der dog nok må være noget om den, hvad der også bekræftes, for så vidt som man kan følge den i marken. Da denne udskiftning imidlertid hverken kom til at berøre sogne- eller bygrænser, så skal der ikke siges andet om den, end at den, efter at en landvæsenskommission havde set på den, måtte gøres om, og 9. april 1774 blev de nye aftaler mellem Haar og bymændene underskrevet. Af de 6, som skriver under på alles vegne, kan de 4 nogenlunde skrive deres navn. Men udmarken er altså fremdeles fælles, og det bestemmes nøje, hvor mange kreaturer præsten må have derude, hvor meget han skal give til byhyrdens underhold osv. —

De følgende år har formodentlig ikke været helt morsomme for præsten. Det skulde være sært, om ikke bønderne af og til har fundet en lejlighed til at drille ham, og at de også har haft sind dertil må bestemt antages efter de foreliggende dokumenter at dømme. Så meget mere som deres husbond, assessor Lautrup på Estrup, så helt står på deres parti og tager ret kraftig del i striden. — Derfor varer det heller ikke længe, før Hår benytter sig af den tilføjelse i aftalen, at han, når som helst han ønsker det, kan få også præstegårdens udmarker skilt fra. Der er ingen tvivl om, at den modstand, han her mødte, var

endnu skrappere end sidst; thi mens indmarkens deling blev en sag mellem præsten og bønderne, så vilde opmåling og deling af udmarkerne af sig selv bringe spørgsmålet om de nøjagtige sognegrænser i forgrunden, ja endog det såre kildne spørgsmål angående Refsing hede måtte nu finde sin afgørelse; var sognegrænsen for bestandig Vejen å? eller ialfald: lod det sig gøre, at Vejen bønder, på grundlag af århundreders hævd og brug, kunde få tilkendt ejendomsret til en del af Refsing hede?

Det synes ikke, som Haar fra først af har været klar over hvilken hvepserede han her stak hånden i, og havde ikke regeringen i disse år været noget ensidig indstillet, så var han heller aldrig sluppet godt derfra. Assessor Lautrup derimod, som i denne sag var langt klogere end præsten, var ganske klar over alle konsekvenserne. I og for sig har han, som han gør rede for overfor amtmanden, intet imod udskiftningen, men for det første vil den koste mange penge (som han eller bønderne skal betale broderparten af!) og for det andet vil det blive meget vanskeligt at komme overens, navnlig angående Refsing hede. Lautrup havde her set rigtig, dette spørgsmål blev det vanskeligste ved det hele, idet her hævdvunden gammel skik og brug, som i et tilfælde som dette bevislig gik tilbage bag al historie, og som for den folkelige retsfølelse betød mere end alle dokumenter, kom til at stå i den skarpeste modsætning til den rent juridiske kontormæssige opfattelse, der siden danske lovs tid var bleven den almindelige: at når man ikke havde klare papirer, d. v. s. fæstebrev eller skøde, så havde man heller ingen ret. Denne modsætning forstod en mand som Lautrup såre vel, præsten derimod, med sin studerekammerindstilling, vistnok ikke det mindste deraf, og i god overensstemmelse dermed er

det på dette punkt, at gensidig forståelse og imødekommenhed er vanskeligst at opnå. Præsten beskylder i en skrivelse til amtmanden i stærke ord Lautrup for, at han blot har ført Refsing spørgsmålet ind i sagen for at forhindre hele udskiftningen. Det er jo nemlig ikke noget at snakke om, mener han, thi Vejenbønderne har jo ikke et eneste bevis for deres ret. Tværtimod kan han anføre flere ting, som tyder på, at de heller ikke selv tror på nogen ret; der er opkastet et dige mellem de engstykker, som Vejen ejer den anden side åen og Refsing hede, Vejen mænd har nok skåret tørv og slået lyng derovre, men med tilladelse og for betaling. Præsten overser her ganske, at ikke ethvert dige behøver at være et skeldige. Det omtalte dige var rejst som værn mod kreaturerne, både Refsings og Vejens, og hvad »betalingen« angik da gjaldt den efter mændenes sigende kun en ubetydelighed og kun for gadehusmændenes vedkommende. Endelig anfører Haar også, at Refsingerne for 3 år siden (nemlig 1777) har arvefæstet et stykke af heden, som går lige ned til Vejen engstykkerne, til en mand i Vejen, og han har allerede indhegnet det og opdyrket det uden nogen af bønderne i Vejen har protesteret, Lautrup heller ikke. —

Denne snedighed, som Refsingerne her har lavet for at understrege deres ejendomsret (kunde dette stykke fæstes bort fra Refsing, så kunde det øvrige også) forholder sig rigtig. Man havde heller ikke her ligget på den lade side: da det nu trak sammen til en endelig afgørelse af denne ældgamle sag, så måtte der handles. Vilde man være onskabsfuld, så kunde man jo næsten formode, at denne lille fikse historie var anstiftet af Vejenpræsten selv, som Refsingerne så ganske uformodet nu havde fået til forbundsfælle. Nok er det: Ved sagen ligger et bevidnet afskrift af

et fæstebrev læst på Andst herreds ting 1777. Jordstykket er på 2½ tdr. land, fæsteafgiften 1 rd. 2 mark. Fæsteren skal selv indhegne jorden og bygge bygninger, hvis han vil have nogle.

Under sagens gang lyses der gentagne gange efter de gamle breve, som jo dog gav Vejen nogen ret, idet de stadfæstede skik og brug. Kongebrevet fra 1556 kan desværre ikke findes, så kunde der måske være en mulighed for, at sagen havde endt anderledes; derimod mente man, at det brev, som de 4 gode mænd i 1566 havde udstedt (med de tilhørende tingsvidner) endnu skulde eksistere enten på Estrup eller i Vejen præstegård eller begge steder. Og det er ikke fri, at Lautrup og Haar nu gensidig skylder hinanden for at holde dette brev tilbage; den første skulde altså gøre det af frygt for, at det gav for lidt, den anden af frygt for, at det skulde give for meget! I alfald kommer det omsider frem, idet Haar »efter stor møje« finder det i præstearkivet. Idet han nu sender det til amtmanden, søger han af al evne at gøre det så ringe og intetsigende som muligt, idet han åbenbart er ikke så lidt bange for, at dette brev dog skal vise sig at være tilstrækkelig adkomst for Vejenbønderne til en del af Refsing hede, og hans udskiftningssag dermed yderligere skal trække i langdrag eller helt gå i stå, foruden at han jo så må notere et nederlag overfor herremanden og bønderne. Men han havde ikke behøvet at gøre sig ulejlighed: Både landvæsenskommission og amtmand så sagen blot fra et snævert juridisk synspunkt. Når bønderne kun havde denne bekræftelse af, hvad der i tidernes løb havde været skik og brug, men hverken fæstebrev eller skøde, så havde de — stadig efter juridisk betragtning — heller ingen ret. Amtmandens afgørelse (af 1781) går derfor ud på, at Vejen ingen adkomst har til Refs-

sing hede, men at den alene tilhører Refsingbønderne.

Det er muligt, at det klare og gode sogne- og herredsskjel, som Vejen å er, her har spillet en rolle, — man skulde ikke have noget af at have kludder i protokollerne, fordi nogle bønder måske efter almindelig opfattelse havde ret til en stump dårlig hede! Imidlertid kunde amtmanden jo bare på sit kort have gået en halv mil mod nord, så vilde han have set, at Drostrup ejerlav havde taget en lille bid på omkring 250 tdr. land østen for åen, oprindeligt, skulde man synes, et stykke af Gjesten sogn, Andst herred, mens Drostrup er i Malt herred. Og det har Drostrup beholdt. Og ikke nok dermed, men sogne- og herredsgrænsen er samtidig skubbet mod øst, ud til Drostrup ejerlavs markgrænser.

Kunde det lade sig gøre i Drostrup, kunde det vel også i Vejen! Skulde dette nu tværtimod måske virke afskrækkende, så var der tilfældet Vejen mølle, hvor sagen var faldet til ro på anden måde. Også denne ejendom havde (og har) taget en god bid ind i Gjesten sogn og netop af de Refsingers omstridte hede. Og her har man fundet sig i forholdene, måske fordi det her er den Estrup herremand, man har haft at kæmpe mod. Endvidere har Vejenbønderne erobret som ejendom nogle engstumper og strimler på åens Refsingside, uden at nogen heller her har forsøgt at gøre indvendinger. Også i sidste tilfælde viser generalstabens kort, at sogne- og herredsgrænse følger Vejen sogns enggrænse og ikke åen, mens derimod åen er sognegrænse henad møllen til og møllemarken altså ligger i Gjesten sogn. Det ses altså, at disse skeltvistigheder ingenlunde altid har resulteret i de bedste og mest nærliggende naturgrænser.

Skønt sognets vestgrænse jo langt fra kunde afstedkomme sådanne tvivl og vanskeligheder som Ref-

singhedespørgsmålet, så var det dog nødvendigt ved en sådan deling af udmarken påny at gå også sogneskellet efter. — Uden rivninger gik det dog ikke af. Det viser sig, at man ikke kan finde flint og kul under de sten, der udpeges som skelsten og at altså skellinien kun omtrentlig kan fastsættes. Ved et par åstedsmøder, først mellem Lautrup og Vejningerne og siden mellem disse og Askoverne lykkes det dog at komme til enighed. »Den sydvestre hjørne af forbeholdte Vejen eng ved bækken (begyndelsen af Holsted å i Vejen mose) blev antaget for et hovedskjelsted, og derfra trækkes skjellet gennem mosen ungefær i sydøst i lige linje til et sted norden Estrup skov i Lyse, hvor blev opgravet en pyk og deri nedslagen en pæl, hvor mosen på nørre og heden på søndre side adskilles, på hvilket sted skjellet fremdeles ongefær går i sydøst i lige linje efter en i heden opkastet og med en trædoel forsynet pyk indtil samme linje påstøder gjærdet for Estrup skov, hvilket skovgjærde derefter bliver skjel mellem Estrup skov og Vejen grund indtil det sted, hvor Vejen og Askov byers hegning for Estrup hovedgårds mark sammenstøder (få favne fra, hvor Askovvejen nu går fra vejen til Malt kirke). Dog bliver det herved en bestandig bestemmelse, at Vejen præstegårds skovskifter i Estrup skov bliver samme fremdeles reserveret. — Fra fornævnte sted på Estrup hovedgårds hegn, hvor Vejen og Askov sammenstøder, går skjellet ongefær øster til et sted i Rødspan ongefær 50 trin fra den nordvesthjørne af samme, hvor der atter blev opkastet en pyk med en trædoel forsynet, fra hvilken sted skjellet går i lige linje indtil den vestre ende af skjellet mellem begge byers havgårde, med hvilke skjelstrækninger Vejen og Askov byers beboere på begge sider er fornøjede, samt erklærede, at såvidt

deres mark sammen støder ikke er nogen disput om skjellet, og lige det samme erklærede Vejen byes beboere samt sgr. Hans Gundorph angående Vejen på nærre og Skodborghus på søndre side«. Det vedtages, at de nedsatte træpæle inden en vis tid skal erstattes med gode og tydelige sten, forsynede med kul og flint. Det blev også gjort, og det skulde vel være muligt at finde nogle af disse sten den dag i dag.

Under de forskellige sammenkomster har Haar flere gange, og tilsidst temmelig irriteret, lyst efter et kongebrev, nemlig Kr. III' brev af 1547 (nævnet ovenfor), idet dette brev, tilligemed en afskrift, skal være i Lautrups besiddelse. Denne kommer også ved andet eller tredje møde frem med det og læser det op, men vil ikke udlevere det. Derimod får Haar omsider, efter gentagne krav derom, en afskrift deraf, og denne afskrift ligger fremdeles ved sagen i arkivet. Derimod synes både originalen og den medfølgende afskrift at være borte. Pastor Hansen i Føvling (1836—47) var så betænksom engang ved et besøg på Estrup at afskrive både dette for Vejen og Malt sognes historie så vigtige brev tilligemed andet mere. Det er denne afskrift, som dr. O. Nielsen har benyttet i sin »Malt herred«, og man har ment, at dette nu var vor eneste kilde til disse ting, men der findes dog altså en afskrift til, om end den ikke er videre god, hvad man kan se bl. a. på stednavnene. Der står på afskriften, at brevet er læst (påny) på Malt herreds ting 23. juni 1683. I »herredsbogen« af 1690 — en redegørelse for præstekaldets indtægter m. m. — står følgende: »Ellers findes (her) kong Kr. III' herredagsdom på Vejen byes markstene, hvorinden kongens præstegård også haver sine visse otting jorder«. Efter pastor Haars sigende er Lautrup kommen i besiddelse af brevet derved, at han har lånt både original

og afskrift af en af bønderne og har ikke villet udlevere den igen. Det kan dog næppe være assessor Lautrup, som på den måde skal have tilegnet sig brevet, men det kan være hans fader, og præsten, der har udleveret det, må da snarest være Niels Jochum Bützow (1720—62).

Ovennævnte sogneskel — det endelige — blev sat ved det åstedsmøde, som de udnævnte landkommisærer holdt med præsten og beboerne 3. juli 1780 for om muligt at komme til enighed om udskiftningen af præstegårdens udmarker. Det var jo sogneskellene, man først måtte være klar over, først så kunde man tage fat på selve udskiftningen. Om denne sidste findes imidlertid intet ved denne sag, ja den er end ikke omtalt, hverken her eller i senere dokumenter. Og forklaringen er vist den, at udskiftningen har vist sig så vanskelig, at den slet ikke er blevet til noget, før end alle de andre, 4 år senere, var færdige til at være med. Og det er, som foran nævnt, altså nok muligt, at den ivrige præst her således har tvunget sine byfæller fremad, så Vejen i det stykke kom noget foran andre byer.

Ud fra de her fremstillede begivenheder kan man nok sige, at Vejen sogn har været ualmindelig udsat for angreb udefra, og at byen har haft ondt ved at værgе sine grænser og udmarker. Grunden er let at se: byen ligger helt ude i den ene side af sognet, og i sine alleryderste udmarker måtte den slås med to herregårde. Det var en ulige kamp. — Den senere Steninggård var jo det første indhak i byens udmark; det er sket på så tidligt et tidspunkt, at næppe nogen har lagt mærke dertil. Det andet er altså Skodborghus. Det kom 1000 år senere, da al jorden var taget i brug, og var altså alvorligere og mere indgribende, også fordi det var meget større. Atter 300 år

senere var det herremanden på Estrup, der tog hele Vejen skov — siden kaldet Estrup skov — for sig selv. Selvfølgelig har han haft nogen ret, en landstingsdom falder ikke helt ud i det blå, men bønderne havde åbenbart også en ret, og den var endda bekræftet ved en skelsætning ifølge kongelig ordre og senere ved et kongebrev. Og det sagn, som bl. a. N. J. Termansen har fortalt, og som siger, at den større del af Estrup skov i gammel tid har hørt til Vejen, men at herremanden på Estrup tog skoven fra bønderne, har da åbenbart en virkelighed bag sig. Som sagerne lå, var bøndernes løsning, en deling af skoven, helt rimelig, men det vilde Hartvig Thomsen altså ikke nøjes med, han vilde have det hele. Det kan jo meget vel være gået sådan til, at landstingsdommen har været meget fornuftig efter de foreliggende vidnesbyrd. Men for det første har disse været ensidige, og for det andet kan det i alt for høj grad være overladt til herremanden selv og hans standsfæller at føre dommen ud i virkeligheden. Og endelig er der tabet af Refsing hede. Vi er her så langt fremme i tiden, at magt ikke ret tit går for ret, men som bekendt er uforstand ikke meget bedre end magtmisbrug. Landstingsdommen af 1551 kan som sagt godt have været fornuftig på det foreliggende (men ufuldstændige) grundlag. Det er mere end man kan sige om landvæsenskommissionskendelsen angående Refsing hede. Her var det langtfra manglende oplysning i sagen, men meget mere en overlegen og uforstandig underkendelse af folkets gamle retspraksis, der fører ud i den uretfærdige afgørelse.

Misvækst.

Tingsvidner og indberetninger fra Ribe amt
og andre steder.

Ved *Søren Alkærsig.*

Man er i vore dage, ialfald i Danmark, så vant til at alle får nok at spise og anser dette for en så selvfølgelig ting, at man kun vanskelig kan sætte sig ind i, at dette nogensinde har været anderledes. Og dog er det grumme kort siden, kun et par slægtled eller tre, at stillingen var den samme i Danmark, som den er det meste af jorden over den dag i dag, at, når undtages et ringe fåtal, så var sult og nød reglen og overflod undtagelsen.

Grundene dertil var mange. I almindelighed er de hårdeste og værste nødstilstande med sult og sygdom fremkaldt af de barbariske krige og deres plyndringer. Men når folkets sejge og tålmodige kamp for igen at komme til kræfter tit fører til et så fattigt resultat, så vil det ofte ses, at det er en mærkelig uforstandig styrelse med dens ubarmhjertige skatteplyndringer, der er skyld deri, og det gælder ikke mindst den tid, som der i det følgende væsentlig er tale om, tiden omkr. 1700. En tredje betydelig faktor i fattigdomsbilledet, den som her skulde fortælles om, misvæksten, bliver netop i høj grad *forværret* derved, at folket i forvejen var for svagt og udpint til at tage kampen op mod den.

Og nu skulde det netop træffe, at misvækst var overordentlig hyppig i fattigdomsårene efter »svenske fejde« og den skånske krig. Flere steder (f. eks. C. C. Larsen: Det danske landbrugs historie s. 69, ligesåledes hos Mansa: Folkesygdommens historie) nævnes en sørgelig lang række årstal i slutningen af 1600 og begyndelsen af 1700: 1662, 70, 75, 84, 85, 91, 93, 95, 99 o. s. v. — andre årstal træffer vi på i det følgende. Havde bonden og jorden nu været bedre ved magt, så var følgerne sikkert blevet mindre sørgelige, men bortset derfra går misvæksten i disse år alligevel så hyppigt på, at det må have sine *særlige* årsager.

Thi vel træffer man også tidligere beretninger om misvækst. Vi har dem jo hos Sakso og mange gange siden. For et enkelt år, 1274, anføres en ganske interessant årsag til misvæksten: At bønderne nu engang havde den vane først at så byggen efter 5. juni, altså just i årets tørreste tid (Mansa 28). For senere tiders vedkommende behøver vi ikke at nøjes med sådanne beretninger, da har vi kongebrevene, der nu er udgivet og som tit nok fortæller om mislykket høst og de sørgerlige følger. Almindelig misvækst synes der at have været 1556, 1584, 1590, 1602, 1622 (mange kongebreve, misvækst på rug på grund af hård vinter, ligeså 1623), 1630 (mange kongebreve) 1633, 1649, 1661, men der indkommer i mange andre tilfælde klager fra forskellige steder i landet (Kancelliets brev-bøger). Især synes hallandske bønder at have været dygtige til at give sig, når der var noget i vejen. Det er måske dog i dette tilfælde lige så meget politiken som det er vejret, det har været galt med. Hallænderne var vist tidlig svensksindede, i modsætning til Skåningerne.

Men man kan ikke ret vel læse dansk landbrugs-historie uden at komme til at tænke over, hvad der

kan være grunden til, at disse ulykker synes at tage stærkt til i slutningen af 1600'erne. At det næsten altid, såvidt der ses noget derom, er *tørke*, der er skyld i misvæksten, siger måske ikke så meget, thi det træffes naturligvis også tidligere, og beretningerne er hverken talrige nok eller nøjagtige nok til at man her tør drage bestemte slutninger. Tilmed er der en enkelt beretning (Laurits Axelsens dagbog), fra 1698, som taler om »fjerde våde år i træk«. Højest er det *et indtryk*, man har, at tørken alligevel er en meget hyppig årsag, om den drejer sig næsten alle indberetninger, og den er vistnok omkring 1700 en hyppigere årsag end før i tiden. Og tør man tro vejrbetretninger fra ældre tider om regn og storm og oversvømmelse, hårde vintre med voldsomme snemasser og en frost, som flere gange lagde bro over Østersøen (se bl. a. Mansa 48. 148), så tyder også de på, at der efterhånden er sket en *klimaændring*. Vel ikke en betydelig, men dog således, at vejret ligesom er blevet roligere, jævner, så man ikke mere var udsat for så store vanskeligheder og ulykker; men også med en noget *mindre regnmængde*, så det kunde mærkes på afgrøderne. Vor tørre forsommer var naturligvis dengang mere skæbnesvanger på grund af jordens ringe kultur, man var langt mere afhængig af jordens *vinterfugtighed*, end vi er nu, denne har næppe behøvet at forringes ret meget, før det kunde mærkes, og i de tilfælde, hvor forringelsen var kendelig, kunde der altså let indtræde en katastrofe. Et direkte vidnesbyrd om større vinterfugtighed i ældre tid er måske den før nævnte beretning fra 1274, at bønderne ikke sår deres byg før efter 5. juni. Når vi, regnet efter denne opgivelse, har lagt såtiden om foråret 2 måneder frem, og når der tillige kan anføres vidnesbyrd nok for, at vi er 6 uger tidligere på færde, end man

var omkring 1700, så er det næppe moderne bondevisdom alene. Noget har nok sin naturlige forklaring i den *sænkede grundvandstand*, som igen, efter kyndiges mening, skal have sin egentlige grund i mindre regnmængde, end i ældre tider. (Jfr. en mængde klager fra 1700 over vandmøller, som ikke længere har tilstrækkelig vand. [Jyske saml. 4-2. 252. Hans Kyrre]). Det synes også som det i ældre tid ofte er rugen, der mislykkes, på grund af frost og store snemængder, mens det senere næsten altid er vårsæden.

Hvad der nu i det følgende skal anføres er hentet dels fra tingbøger (landsarkivet, Viborg), dels fra en del indberetninger (rigsarkivet), dels fra nogle optegnelser, stillet til rådighed af Henrik Larsen og endelig enkelte ting fra trykte kilder.

Den 23. aug. 1684 fremkom på Malt herreds ting en klage fra herredets bønder over den meget dårlige høst og et krav om at få optaget tingsvidner fra de forskellige sogne, så man kunde indgive andragende om skattelettelse. Næste tingdag, 30. aug., fremstod 24 mænd fra herredet og »kundgjorde med oprakt finger og ed efter loven, at Gud almægtigste haver udi dette år ladet blive misvækst på alle slags korn, så de fleste af indbyggerne kan beholde ganske lidet eller intet rug over deres sæd og neppelig avlet så meget korn igen som blev sået. Byggen er endog langt ringere, af havre såes her de fleste steder intet for jordens tørheds skyld, boghveden ganske intet kærne udi og græsningen har på grund af den langvarige tørre aldrig været ringere«

Udnævnte skøns mænd foretog derefter et syn på åstederne, og resultatet deraf fremlagdes på tinge 6. sept. For hver halvgård er avlen gerne 6 traver rug og 3 traver byg (!). Der er her og der tilføjelser af nogen interesse. De 8 halvgårde i Nørre l ng er byg-

get op for 10 år siden efter at have ligget øde siden 1659. »Der foruden i samme by 3 halve øde gårde uden sæd og bygning og haver standen øde siden svenske fejde«. Som oftest er der i hver by et par gårde øde, forarmede eller uden avl.

I 1681 synes tilstanden at have været endnu ringere, dels på grund af tørke, men også på grund af oldenborrelarver. Et syn fra Vejle amt i foråret 1682 lyder: »Først besæes enhver mands gård. Da befindes taget af husene at være afbrudt forleden vinter og forår for hungersnød til bæster og kvæg . . . Der næst besæes i byen og omkring byen den store skade, som de fattige mænd denne vinter og forår er tilfalden, idet deres kvæg og bæster af hunger er bortdøde, så de ligger i store dynger og hobetal, somme steder 10 og somme steder 14 stykker både by og mark over, så de fleste af fornævnte mænd ikke har en ko eller et levende hoved« (se jyske saml. 3—2, 38). Hvis et lignende syn var taget i Malt herred eller omliggende sogne i foråret 1685, så havde resultatet vel ikke været meget bedre.

I 1690 indtraf påny stærk tørke, og da regeringen denne gang blev ret stærkt alarmeret fra forskellige egne, så forlangte den at få indberetninger om tilstanden. Disse er endnu tilstede i stor mængde, og derfor ved vi ret meget om dette hungersår, selv om det måske ikke har været synderlig værre end alle de andre.

Der er ret store lokale forskelle, som der vel altid var. På de ringere jorder var det elendighed, på de bedre kunde det være nogenlunde, thi avlen var nok allevegne ringe til fyld, men kornet synes ofte at have givet helt godt, endog normalt, hvad der synes at være omkring 4 skp. af traven (60 neg). Et sted hedder det (s. herred, Kalø amt): Gødningsrug 3—4

skp, hederug 2—2¹/₂, skarplændingsrug 1 skp., og der føjes til: Rugen haver overalt her i herredet været temmelig god, Gud ske lov! Derimod var byggen på grund af den stærke tørke overalt (i herredet) dårlig og gav 1¹/₂—2 skp., og havren kunde ikke bindes, men blev rusket og reven løs sammen. Præsten i Fulgslev (samme herred) slutter sin indberetning: »Overalt findes ingen mand i dette sogn, som kan have tilovers til sin fattige husholdning når sæde, skatte, tiende og landgildekorn — og hos de fleste lånekorn — er fradraget, og det erfares, at det hos de fleste ikke nær kan tilstrække, såsom mange nu allerede (8. Nov.) haver sit korn udtærsket til nogle af disse udgifter«. Denne bemærkning, at bønderne allerede hen i November har udtærsket og at kornet end ikke forslår engang til udsæd og landgilde, kommer ofte nok igen i disse indberetninger, og man kan tænke sig, hvad det vil sige, når der — bortset fra at bonden intet havde at købe for — absolut intet korn var at få. Det blev, som også et par af præsterne bemærker, en sørgerlig Jul, med hungersnøden i vente, om den ikke allerede var der. Og dette må jo da have gjaldt Norge ikke mindre end Danmark, idet Norge dengang skulde forsynes med korn herfra. Det er meget smukt, når præsten i Egense skriver: »Gud for sin godheds skyld lægge sin velsignelse i det lidet og unde os at tære det med fred og kærlighed, helsen og helbred«. Men der var de fleste steder meget ringe udsigter til, at ønsket kunde gå i opfyldelse.

Fra Vesterbølle i Himmerland hører man, at »rugen var ret god, men byggen kunde sjældent bindes og det er så svagt og urent, at det synes ligere græs knipper end korn«. Præsten i Håsum i Salling: Haver også her Guds ris ved misvækst ladet sig finde.

Rugen var temmelig, — — og efter det byg, som blev tidlig sået, kan nogenledes avles udsæden igen, men ganske lidet derover. Men som den største del *formedelst streng hoveri* ikke fik deres byg sået i rette tid, så har de ikke avlet deres sæd igen . . . Og som sognene her er hart øde tilforn *formedelst* mange øde gårde, som hverken beboes eller dyrkes, så er præstens tiende så meget des ringere. Og kan jeg med sandhed vidne, at halvdelen af disse sognes beboere ikke kan have en skæppe korn tilbage, når 2 års resterende skattekorn så og det lånte korn vorder betalt. Hvilkes vilkår fast ikke er bedre end deres, der går om og betler brødet for hver mands dør. Gud hjælpe os og lægge sin velsignelse i det ringe i Jesu navn!»

Klager over øde gårde lyder også andetsteds fra, i Salling bekræftes den fra mange sider (herredsfogder og amtmænd). Roslev er halv øde, Tise forarmet og øde, noget deraf uden bygninger, Jebjerg ligeså, Grinderslev »meget forarmet, endel øde, en stor del i dette år ubesået«. Nautrup: Noget er ganske øde, ubebygget og ubesat. Durup: Den største del ganske forarmet, øde og uden sæd. Vile: Noget nær øde. Aasted: Overalt øde, så jorden derover ligger udyrket. Også i Himmerland klages der over øde gårde, dog ikke så regelmæssig. Præsten i Hornum: »Af sognene er en del ganske øde og bønderne så forarmede, at de af mangel på korn og plovbæster nødes til at gå fra gårdene«. Om tilstanden her oppe i Limfjordsegnene var ringere end i Sydjylland er dog vist tvivlsomt, man vilde snarere mene det modsatte, men man kan ganske vist, når man læser disse ensformige beklagelser, komme til at tænke på Laurids Engelse tofts skildring fra hans rejse netop i disse egne i 1805, da han overalt — i Himmerland, Salling og Fjends herred — ser store strækninger ligge øde hen, som

øjensynlig før har været dyrket (Jyske saml. 3—6 21).

For Ribe amts vedkommende er beretningen vistnok blevet til på amtsstuen, udarbejdet efter præsterenes og herremændenes originale indberetninger, som vel så desværre ikke mere findes. Følgen er, at formen er noget kortfattet og skematisk, der er ikke det liv derover, som over så meget af det andet, og man får altså heller ikke nær så meget at vide.

For *Malt* sogn hedder det: Rugsæden forleden år (1689) var ikke til ende inden henimod Jul formedelst durchmarcher, og bæsterne udi vejene blev ganske fordærvet, og derfor avledes lidet rug. Bygavlingen var så ringe formedelst den store tørke, at det med rode blev oplukket, så mange ikke fik isæden igen. Af havre sås her lidet, der avledes ikke heller meget boghvede, fordi de fleste intet kunde få og jorden blev liggende usæet. *Vejen* sogn: Af rug avledes ganske lidet, ja knap isæden igen, thi det blev silde sæt. Bygavlen var elendig og ringe formedelst den store tørke, så fast ingen nød isæden igen; havresæden er her ingen brugelig jord til, boghvede var kun lidet, såsom i sædetiden intet boghvede til købs heromkring. — Nu rugsæden er forbi (1690) og tiendekorn samt magasinkorn leveres skal er liden eller ingen forråd af brødkorn. Og foruden at husbonden intet får til landgilde eller bekommer sit lånekorn igen må han være tiltænkt dennem ydermere at forstrække, om de skal blive ved godset. Byg og boghvede til sæd i foråret og til husholdning må enhver låne og borge, hvor de noget kan bekomme.

Skodborghus: En ufri gård. Rugsæden forleden år blev, formedelst bønderne deres bæster udi lejren ved transporten bleve udmattede, ej sæt før henimod jul og ej han (bonden) nød isæden igen. Bygavlingen af denne sandmark var så elendig, at man måtte

lade det med hænderne oprykke. Ingen havreavl. Boghveden viste god frugt, men formedelst den idelig regnvejr i høsttiden blev alt på marken fordærvet, og det meste affaldt på ageren. Alle slags korn var her så ringe, så velbårne Frederich Sehested fra sin anden gård, Krogsgård, herhen må lade føre al det korn, som til Skodborghus husholdning dette år behøves

Tilsidst bevidner amtmanden, v. Speckhahn, at han også selv har set og erfaret, at det ser sørgeligt ud. »Der er mange, som nu (18. nov.) næppe har en trave utærsket korn i deres huse«.

Disse tre beretninger, for Malt, Vejen og Skodborghus, er altså væsentlig ens, og noget lignende blev de for de fleste sogne i amtet. — Det her nævnte forhold, at jorden blev liggende udyrket, når der ingen boghvede var at få, kommer også igen andre steder. Det kunde også være tilfældet med havremarken, derimod vist sjælden når det drejede sig om byg og rug. Havren og boghveden kom ofte sidst, og blev der ikke sået, så vilde det blot sige, at jorden gik i græsmark det år tidligere. »Durchmarchen« sigter til en flytning af tropper og materiel fra Ribe til Fredericia.

Af forskellige optegnelser fra de følgende år ses det, at de tal, der opgives i Larsens landbrugshistorie, næppe er overdrevne. For 1688 noteres der i N. Rasmussen Søkilde: Holstensborg og Nakkebølle s. 67: »Meget dårligt år. Vårsæden led af Kulde i såtiden, hede og brynde i sommertiden«. Dermed stemmer en optegnelse fra Vridsted præstegård 1689: »Udi disse, nemlig Vridsted og Flye sogne, ere per deum sanctissimum mange fattige og gandske forarmede folk formedelst grødens misvækst på 2 års tid«. I. O. Nielsens Hjerm og Gnave herreder hedder det for 1691:

»På gården Landting i Ejsing sogn var der stor misvækst. Et syn viste, at et fald rug næppe kunde avle den halve udsæd, et andet fald næppe den hele udsæd. Rugen var overalt ganske skold og fordærvet af hede og brynde. Bøndernes rug i sognet var af samme beskaffenhed«. Mulig sigter dette dog til misvæksten året iforvejen. 1692 gav, som det ses af et par andre optegnelser, god og overflødig grøde, men 1693 var det galt igen. »Rugen var sommesteds god, men sommesteds borte, fornemmelig sønder i landet, men vårkornet overalt stakket og lidet«. (Kl. Gjerding: Hellum herred [af Torup kirkebog]). »Sommeren 1693 fremkaldte langvarig tørke og hede atter misvækst og hungersnød. 13. juli synede 8 mænd Værum bymark, »og efter deres tække kunde der ikke engang avles halv strøsæd på bygvangen og på hele havrevangen kunde der ikke blive en neg at opbinde«. Lignende syn for Haslum, Væt og Vissing bymarker. (Jyske samlinger 3—2. 36—37).

For 1698 hedder det i Laurids Axelsens dagbog: »Meget vådt og koldt år, det fjerde våde år i træk. Kornet dårlig modent, især vårsæd, dårligt bjærget, ofte fordærvet. Nogle lod det opæde på marken af kreaturer og svin. Rugsæden blev sildig og vanskelig på grund af den store og langvarige regn. Vinteren kom tidligt, så megen rug er usæet. Der var næsten ingen fluer dette år, og bierne har i 3 eller 4 år haft liden fremgang. Derfor hård og dyr tid«. Og for 1699: »Dette år forslog kornet sig allevegne her i landet (Jylland?), så en tønne rug gjaldt 6 sletdaler og mere, byg 14 a 15 mark og kunde omsider ikke bekommes for penge«. — For samme år hedder det i en anden optegnelse: Stor misvækst på rugen, så at bønderne måtte spise byg og boghvedebrød med hør, korn og lyngfrø meleret. En tønne rug kostede 5 rigsdaler.

(Suhms Nye Samlinger II. Eric Torms antegnelser). Misvæksten skyldtes dennegang en hård vinter med påfølgende tørke.

Der kan ikke være tvivl om, at der bag disse mange vidnesbyrd er en hård virkelighed, vistnok hårdere end både før og siden. Regeringen blev tit nok af både præster og andre embedsmænd gjort opmærksom på, hvordan bøndernes stilling var, og i de værste nødår blev skatterne også lettet en smule. Men enderesultatet blev alligevel at de *steg*; regeringen tog mere med den ene hånd, end den gav med den anden, og netop i denne nødsperiodes slutning, 1699, blev hartkornsskatten forhøjet med en rigsdaler pr. tønde. Så var der kop- og kvægskatter, 1689 og 90 en ildstedskat, og 1699, sammen med den forhøjede hartkornsskat en skat på tjenestekarle, som altså bønderne skulde betale! Det gør et underligt indtryk for de samme år at læse om hoffets hensynsløse ødselhed, at f. eks. Kr. 5's hofnar, Trompin, 1679—86 årlig fik 300 rd. til hestefoder! I nytårsgave får disse dværge og dværgpiger desuden guld- og sølvbægere, diamanter eller rede penge. (Knud Krabbe: Nogle undersøgelser over danske hofdværge. s. 120).

Det nye århundrede fik selvfølgelig også sine misvækstår, hvad der ikke kunde undgås med hin tids elendige jordkultur. Det første var vist somren 1709, da rugen var mislykket, fordi den frøs bort i den overmåde strenge vinter 1708—09. Om denne vinter haves der mange beretninger. Den begyndte allerede Mikkelsdag, men tog fat for alvor 2. juledag og blev ved til ind i april. Ved nytårstid kunde man køre over Øresund med tunge læs og denne trafik blev ved til 12. april. »En hård og dyr tid, mennesker og dyr døde«. Høsten gav næsten ingen rug, og der blev kun lagt den halve rugsæd. Fattige folk i Jylland og flere

steder måtte æde lyngbrum og bark til hjælp til brødet, mange mennesker døde af hunger, vinteren før frøs dyr og fugle ihjel, træerne visnede og gik ud. (Laurids Axelsens Dagbog. Se også H. K. Kristensen: Outrup sogn, s. 124—25, en ansøgning fra bønderne i Vester Horne herred af ^{18.}7 1709 om lettelse i skatter og tiende på grund af misvækst Den hårde vinter nævnes ikke direkte, men da det især er rugens misvækst, der klages over, så er det jo nok frosten, der har været på spil).

Om misvæksten og hungersnøden 1712—13 findes i rigsarkivet en mængde indberetninger og ansøgninger, kun angående Sjælland, men det må have været ens landet over: Først tørke, og siden, da den ringe høst skulde bjærges, vådt vejr i lang tid. »Knap udsæden igen«, »knap det halve af udsæden«, »kan ikke betale umagen med den at høste«, »bygmarken ikke værd at slå«, hedder det. Særlig udførlig er indberetningen for Kornerup by's vedkommende, hvert stykke jord gæes efter, hvad der er sået og hvad der kan høstes, gennemsnit ser ud til at være 1 fold. Et bønskrift til kongen fra bønderne i Himmerlev ved Roskilde lyder: »Den store misvækst som i år såvel på vores rug som byg har tilslaget sig, så vi fattige bønder vanskelig kan bekomme det vi har sået, hvilket hosfølgende tingsvidner, desværre, udviser, tvivner os fattige bønder, som snart intet har i laderne at tærskes enten til udgifter eller til føde for os med fattige hustruer og børn, at indfly til eders majestæts store nåde om nogen på skatter og udgifter lindring og forskanselse, hvorom vi allerunderdanigst« osv. — Underskrifterne er kun for ganske enkeltes vedkommende fuldstændige, langt de fleste har så godt de kunde prentet deres forbogstaver.

En forestilling til rentekammeret er endnu udfør-

ligere og mere malende: »Udi dybeste underdanighed og med største vemodighed andrages af samtlige bøndemænd i Snoldeløff sogn den store misvækst, hvis lige her på dette sogns marker ikke af de ældste mænd endnu kan mindes, thi den usædvanlige tørke varede ej alene i samfulde 9 uger, nemlig fra Onsdag før Christi Himmelfartsdag til onsdagen efter vor frue dag midsommer, da dog de omliggende egne af tvende tordensregn noget blev læskede, mens ligesom frosten for 3 år siden var så overmåde stor (vinter 1708–9) så var og nu i sommer på nogle dages tid solens brynde så ulidelig, at stenene på marken var ligesom gloendes, thi når de blev udkastet i vandet da kunde man med forskrækkelse høre vandet syde og se røgen stige op deraf, ligesom det sker med et gloendes jern. Hvorudover den dejlige grøde i kort en tid så forbrændte, at man så den bedste jord i alle skifter overstrøet med småhalm, og ikkun nogle få side sveger og ender, som ellers i sig selv var kolde og sure at være bevarede.

Dette således i al Guds sandhed at befindes bliver her udførligen bevist af hosfølgende tingsvidner, hvoraf fornemmes, at på alle de bedste skifter, og særdeles dem, der ved byerne var næst beliggende, og plejer at være de frugtbareste, der fandtes enten intet eller og halv sædekorn, og på nogle steder kunde det i det højeste regnes for helt sædekorn og af de enge, som regnes årlig for 9 karles skat blev ikkun indhøstet $\frac{1}{2}$ læs hø.

Nogen mester i dansk har skriveren ikke været, men man kan jo nok forstå meningen. Misvæksten synes at have været ualmindelig slem, og sagtens hele landet over.

Om det samme gælder for de to år 1726 og 27, da der igen var misvækst på Sjælland, vides ikke;

derimod var tørken 1728 af en sådan karakter, at den vist må have gjort sig gældende også i Jylland. Om de to første år hedder det i en memorial til vårsessionen i Københavns rytterdistrikt bl. a.: »den bedste bonde har ikke kunnet afhænde et pund korn af forrige (1727) års grøde, men tværtimod afskaffet næsten de halve kreaturer og endnu købt foering for 20—30 rd.« Og i resolutionen derpå hedder det: »De hinanden påfuldte 2de års store almindelig lands demisvækst både på foder og strå er bekjendt«.

1728 synes misvæksten imidlertid at have været endnu alvorligere. I memorial til høstsessionen hedder det: »Jeg kan umuligen betydelig nok forestille de høje og gode herrer den besværlige vår, ynkelige sommer og bedrøvelige høst . . . thi vel var deres majestæt så nådig at række hånden med endel sædekorn (!), men de forrige åringers misvækst forårsagede sådan foertrang, at i hver by fandtes 3 a 4 for hvilke de andre måtte pløje og så. Ja alene til Lyngby by måtte holdes 24 fremmede plove i 3 dage endog de måtte gøre hoveri til andre og selv rejste bæsterne i plogen. Og da nu jorden med sådan elendighed blev besået i rette tide næsten inden pinsedag faldt paa de fleste steder ikke en rode regn før 14 dage efter St. Hansdag, så det var den største bedrøvelse at se den først såede sæd ganske at skoldes og blive hvid som et lagen og den sidst såede sæd ikke længere på strået end en finger. Derefter, da nu høsten begyndte, faldt det i sådan uvejrlig 14 dage a 3 uger, at den sæd, som stod moden på roden, tog skade af blæsten, og den, der var afhuggen, lå og groede i skåret, hvilken, da den sku de opbindes, faldt således af, at mere end sædekornet af byg og havre kunde ses ligge på jorden. Forsikrendes, at den bonde som forrige gode åringer kunde avle 8

vægge (gulve), har dette år ikke avlet to vægge byg og havre, at de meste næppe kan vente deraf brød og sædekorn end sige til udgifterne«.

Det var naturligvis ikke selve misvækståret, men den første halvdel af det følgende, der var værst at komme over, især, som det ses ovenfor, sædetiden om foråret, da den største part af hestene ikke kunde rejse sig selv end sige trække ploven. Navnlig fra foråret 1729 har vi, vist fra samme hånd, en levende skildring fra en sådan nødstilstand: »Den allerhøjeste skal vidne med mig med hvad elendighed afvigte vårsæd blev lagt i jorden, når alene Gladsaxe sogn (6 km s. v. f. Lyngby) 326 tdr. hartk. fra 14 dage til 3 uger før påske allerede havde ikke et lispund halmfoder, og de fleste desisperede (vel desisterede, opgav) nogen tid at beholde noget levende øje af kreaturet. Det var den største jammer at komme i gårdene for den store lamentation (jammer) af mennesker og se (dem) oprejse kreaturet af hunger. De kongelige magasiner af groft hør var udtømte, så deraf kunde ske ringeste undsætning, . . . så om der ikke var udfunden et middel til foering var aldrig bleven et hoved i live, og det var dette, at det reservede sædekorn, hvormed en del var bleven forstrakt, måtte fornemmes midt i sædetiden mange at have givet på foeret for at redde kreaturet. Følgelig måtte endnu gjøres forskud af 159 tdr. byg og 245 tdr. havre om jorden ellers skulde blive besæet«.

Den her behandlede periode strækker sig altså over c. 50 år. Både forud derfor og i mere end hundrede år efter var de tekniske mangler, slette samfærdselsmidler og ringe jordkultur, som for en stor del var skyld i misvæksten og dens ulykkelige følger, fremdeles tilstede. Men det kunde alligevel se ud til, at denne hårde periode har givet bønderne en lære-

streg, thi hen i 1700' synes disse ulykker at være mindre hyppige. Om man egentlig har forstået, at der var sket en klimaændring, navnlig sådan, at vintre og forår gav mindre regn og sne, er vel tvivlsomt, sligt blev jo ikke dengang systematisk iagttaget og undersøgt. Men man lærte af bitter erfaring, at vinfugtigheden i jorden forsløg ikke som før, og at *det derfor var nødvendigt at så tidligere*, og det kunde man jo også, når jorden var knap så fugtig.

Såtiderne ligger i ældre tid forbavsende sent. Måske er 5. juni, som er nævnt ovenfor, et yderpunkt, men i foranførte »memorial« hedder det jo, at »jorden . . . blev (1728) besæet i rette tide og næsten inden pinse«, og i 1728 var pinsedag 23. maj! Et par slægtled senere ses det af hoveriefterretninger og andre ting, at man helst vilde være færdig inden 10. maj. Og derved blev det vel egentlig stående til for omkring 50 år siden. Den erfaring, vi siden har gjort, at det såede vårkorn tåler mere af frost, eventuelt sne, end man før troede, har vel bidraget til at flytte sædetiden frem, så kornet er stærkt i gang, inden tørken kommer. Men mon det ikke oprindeligt var nødvendigheden af at skaffe plads til den nye afgrøde, roerne, som jo netop helst skulde sås i kornets gamle sædetid, der skubbete kornsæden frem til det i betragtning af den ældre tilstand mærkelig tidlige tidspunkt, hvor det nu ligger?

Urstenalder i Vestjylland.

Af Søren Alkær sig.

Indtil for få år siden var det den almindelige opfattelse, at der ingen, eller næsten ingen, spor fandtes i Vestjylland af ældre og ældste stenalder. De enkelte meget gamle ting, der var fundet, kunde være fra strejfende jægerstammer, virkelige *bopladser* syntes der ikke at være.

Men denne opfattelse er ved at ændres. Det er allerede mange år siden, at lærer og oldforsker *Frode Kristensen* i Tørring fandt en mængde ben og flintsager, men især flintaffald, visse steder i Gudenådalens sydlige del, Tørringegnen. Nogle steder lå disse ting så tæt, at man må antage, at der i længere tid har været en boplads. I og for sig var det rimeligt, at sådanne fund også kunde gøres langs andre jyske åløb, også vestjyske, og dette har fuldt ud bekræftet sig. *Therkel Mathiassen*, som sammen med forskellige hjælpere har fortsat Frode Kristensens arbejde i Gudenådalen, har i den senere tid også udstrakt disse undersøgelser til Varde å, Kongeå og andre vestjyske strømme.

I Vejen sogn fandt *Therkel Mathiassen* i foråret 1936 flere bopladser ved Kongeåen. Dagen efter undersøgte han, sammen med forfatteren, ådalen vest for Holsted. Noget affald fra flinttilhugning fandtes, men ingen steder så tæt, at der kunde være tale om

en boplads. Siden den tid har jeg undersøgt en stor del af dalen langs Vejen å, og flere steder, ja næsten overalt, er fundet flintaffald. Især en stor mængde på Anders Poulsens mark (også i tidligere år), det er det brede næs, som skyder sig ud i engen ved det gamle vadested over til Andst herred (Andstbro), der hvor åen svinger og går mod syd til Kongeåen. Dette næs, hvor man har adgang til åen til to sider, både mod nord og øst, er utvivlsomt en meget gammel boplads og sammen med dem ved Kongeåen de ældste i Vejen sogn. Her har levet mennesker som jægere og fiskere (om end overordentlig få) i omkring 3000 år, inden yngre stenalders mennesker omkring 2500 år f. Chr. begyndte at tæmme dyr og dyrke jord. Det er altså nu godt 7000 år siden de første bopladser her blev til. Eller endnu mere.

Også Lilleåens dal, Andst sogn, synes at have været beboet fra meget gammel tid. Der er her, fra åens udløb i Vejen å og øst på, fundet store mængder flintaffald, mange hundrede stykker, og da de fleste er fundet i muldvarpeskud, så må der i jorden ligge endnu flere. Det har jo været sådan med disse folk, at de kunde ikke lade en flintesten ligge. Den skulde tages op og snuses til og smages på, efterses på alle leder, og endelig skulde det med slagstenen undersøges, om det var et redskabsemne, man havde fundet, eller ej. En meget stor part, sandsynligvis langt det meste, er smidt væk igen, og det meste af det affald, vi finder, er *netop* affald: stumperne fra en uhyre mængde sådanne undersøgelser af råmateriale, foretaget på stedet, og alle bærende afprøvningens mærke, *slagbullen*, som nok skal blive stående, og som for os er vidnesbyrd om, at dette stykke før, for 7-8000 år siden, har været i menneskehænder. Men netop fordi undersøgelsen næsten altid er foretaget

straks og affaldet derfra ligger spredt viden om, kan vi ikke altid tale om boplads, fordi vi finder nogle snese sådanne stumper.

Det er meget længe siden. Man plejer at regne de ældste af affaldsdyngerne (køkkenmøddinger) for c. 6000 år gamle; og de fund, som for nu godt 30 år siden blev gjort i nogle sjællandske moser: mag^s lemose v. f. Høng, Lundby^s Sværdborg mose n. f. Vordingborg og Holmgårds n. ø. for Næstved, reg^s ner man at være omkring 8000 år gamle. På grund af visse redskaber og deres form mener Therkel Ma^s thiassen (»Fra Nationalmuseets arbejdsmark« 1936) at fundene ved de jyske åer skal ligge derimellem, og disse sager skulde altså have været i brug for om^s kring 7000 år siden.

Men de sjællandske mosefund var dog altså ind^s til for nylig de ældste kendte bopladsfund. Som en og anden læser vil have set af aviserne, er der nu nylig, efteråret 1936, i den udtørrede Bølling sø, et par km n. ø. f. Engesvang st., gjort et fund, som fø^s rer os meget længere tilbage. Dets flintredskaber bæ^s rer et endnu langt ældre præg end de ældste fra de sjællandske moser, og da pladsen synes at have væ^s ret beboet i et meget langt tidsrum, så kommer vi let 10—12000 år tilbage i tiden, thi i disse tidlige stadier går udviklingen overordentlig langsom.

Og så er den slutning ikke langt borte, at så har der vel også levet mennesker i Vestjylland *under* Is^s tiden, eftersom det meste deraf var isfri. Norske ar^s kæologer har for en halv snes år siden fundet meget primitive redskaber efter en fisker^s og jægerbefolk^s ning langs Nordhavet, i egnene om Nordkap. Og endnu er man ganske vist ikke enige om disse funds alder, idet nogle vil jævnstille dem omtrent med de sjællandske mosefund, og andre vil føre dem tilbage

til selve istiden, men derom er man enig, at også langs Nordhavets kyst, endog helt til Nordkap har der været en isfri bræmme, og de fleste anser det vist for sandsynligst, at der her har levet jægere og fiskere, hvis vilkår jo heller ikke på nogen måde har været dårligere, men må have været ganske lignende, som eskimoernes i Grønland og Kanada. Også i Grønland har nu en befolkning i over 1000 år levet sit liv klemt inde mellem havet på den ene side og indlandsisen på den anden. Og denne befolkning har trivedes godt trods kårenes hårdhed, eller måske netop på grund af kårenes hårdhed.

På samme måde og lige så godt har Vestjyllands tundraer og søer og floder for 20—30.000 år siden kunnet ernære *Danmarks allerførste befolkning*. Det har ikke så meget at sige, hvilket tal man nævner, thi er vi først over den grænse eller skranke, som man hidtil har ment, istiden satte, så åbner der sig vide udsigter. Så kan vi ikke undgå at tænke os denne såre primitive og vidtomstrefjende jæger- og fiskerbefolkning i forbindelse — vel sagtens også i raceslægtskab — med hine urmennesker, som for 100.000 år siden og mere beboede Frankrigs, Spaniens og Sydtyssklands bjerghuler langs floderne. Og som med al deres fattigdom og primitivitet ikke var ringere, end at de både kunde lave sig gode og brugelige jagtvåben og tegne vildtet af på klippevæggene, og det endda forbløffende godt.

Det er jo nok *kulden*, der har gjort halvmennesket til menneske. På den frosne tundra måtte han holde op med at være samler, eftersom der så at sige intet var at samle. Han måtte til at plage sit stakkels hoved med at finde på slæder og fangstredskaber, — det sidste var det sværeste, og det har taget en utrolig lang tid blot at komme til jagtskydet med flint

eller benspids, eller — endnu længere — at finde på fiskekrogen, skåret ud af ben. Det har taget mange gange så lang tid at nå til flintøkse, selv den simple og uslebne, end det har taget fra denne og til dampmaskinen.

Målt altså med denne målestok har istidens jæger- og fiskerfolk i Vestjylland ikke været så primitive endda. De har snarest levet på en *renkultur*, ligesom visse stammer i Nordkanada helt ned til vore dage, og de har kunnet fiske laks og ørred i søer og floder. Og selv om vi nærmest vilde kalde dem vilde, så hører dertil en ikke ringe kultur.

Cornelius Appels Ordination i Askov 30. Juli 1874.

Af M. C. Lindegaard.

Fru Ingeborg Appel skriver i sit smukke Stykke om H. Sveistrup i Ribe Amts Aarbog 1935 pag. 631, at hendes Forældre, Højskoleforstander L. Schrøder og Hustru Charlotte Wagner, ofte har betegnet Dagen for C. Appels Ordination i Askov Højskoles Gymnastiksal som den betydningsfuldeste og skønneste Dag i Askov Højskoles Historie. Men da denne Ordination var et Brud paa vort Lands kirkelige Love, affødte den en Retssag, hvor Birkedal og Sveistrup som Hovedmændene blev idømt en Bøde paa 400 Kr. og de andre fungerende Præster en Bøde paa 200 Kr. hver.

Da jeg i Malt Herreds Provstearkiv har en Beskrivelse af denne Retssag, og da jeg kunde tænke mig, at den har Interesse for en videre Læsekreds, skal jeg give et Uddrag af denne Sag og meddele Dommen i sin Helhed, fordi Dommens Præmisser faktisk samler alt, hvad der er kommet frem under Forhørene.

Den 13. November 1874 blev der ifølge Kirkeministeriets Ordre nedsat en Provsteret paa Tingstedet i Holsted, betjent af Provst for Malt m. fl. Herreders Provsti J. C. Schousboe og Herredsfoged og

Skriver i Gørding—Malt Herreder J. P. C. L. Petersen. Aktor var Prokurator Ferslev, og de tiltalte var Valgmenighedspræst *V. Birkedal*, Ryslinge, Sognepræsterne *Sveistrup*, *Vejen*, *Melby*, *Asperup*, *Clausen*, *Ryslinge*, *Knudsen*, *Lejrskov*, *Konradsen*, *Hvirring*, *Lillelund*, *Frørslev*, *Wagner*, *Alminde*, residerende Kapellaner *Dr. Helveg*, *Odense*, *Lange*, *Nyborg*, *Jacobsen*, *Nykjøbing*, Valgmenighedspræst *Lund*, *Østerjølby* paa *Mors* og Vicepastor *Bredsdorff*, *Jernved*,

Der blev holdt ialt 8 Retsmøder, 13. Novbr. og 8. Decbr. 1874, 26. Januar, 5. Februar, 21. April, 30. April, 28. Maj og 30. Juli 1875, ved hvilket sidste Møde der blev afsagt Dom over 12 af de tiltalte, idet en af de tiltalte, res. Kapellan *Lange*, *Nyborg*, var død 13. Juli, og da Dommens Præmisses, som før nævnt, indeholder alt, som er kommet frem af Betydning under Retsmøderne, vil det være tilstrækkeligt at afskrive Dommen in extenso.

D O M.

Under nærværende paa Foranledning af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet anlagte Provsteretssag tiltales

1. Valgmenighedspræst *V. Birkedal* i *Ryslinge*;
2. Sognepræst *Sveistrup* i *Vejen*;
3. residerende Kapellan *Dr. Helveg* i *Odense*;
4. Sognepræst *Melby* i *Asperup*;
5. Sognepræst *Clausen* i *Ryslinge*;
6. Sognepræst *Knudsen* i *Lejrskov*;
7. Sognepræst *Konradsen* i *Hvirring*;
8. Valgmenighedspræst *Lund*, *Østerjølby* paa *Mors*;
9. Sognepræst *Lillelund* i *Frørslev*;
10. residerende Kapellan *Jacobsen* i *Nykjøbing*;
11. Vicepastor *Bredsdorff* i *Jernved*;
- og 12. Sognepræst *Wagner* i *Alminde*

— den førstnævnte, Valgmenighedspræst Birkedal, for den 30. Juli 1874 at have i Askov Højskoles Forsamlingssal ordineret Seminarist og Lærer Cornelius Appel af Rødding til at være Præst for en Friemenighed i Nordslesvig, og de øvrige tiltalte for den mer eller mindre virksomme Andel, de havde taget i bemeldte Ordinationshandling.

Endelig tiltales Valgmenighedspræst Lund for ved den omhandlede Lejlighed at have holdt Skriftetale og Sognepræst Knudsen for at have administreret Alterens Sakramente.

Med Hensyn til Anledningen til den paagjældende Ordination, Forberedelsen til den og selve Handlingen er der ved de tiltaltes egne Tilstaaelser, der stemmer med, hvad der iøvrigt er fremkommen, oplyst følgende:

Tiltalte Sognepræst Sveistrup var i Aaret 1861 beskikket som Sognepræst for Rødding og Skrave Menigheder i Nordslesvig. Efter at Slesvig ved Fredsslutningen i 1864 var afstaaet til Tyskland, blev Sveistrup i 1867 af den preussiske Regering afsat fra sit Embede. Der dannede sig derefter i de følgende Aar en Menighed om ham, bestaaende af Familier i de nordslesvigske Distrikter, for hvilke han, dels i sit Hus i Rødding, hvor han fremdeles forblev boende, og dels i Rødding Højskolebygning, holdt Gudstjeneste, og som han betjente med Nådveren og Barne-daab i Vejen Kirke her i Landet, som den daværende Sognepræst havde tilbudt ham at benytte. Saadan vedblev Forholdet, indtil Sognepræsten i Vejen ikke længer turde tillade, at der i denne Kirke døbttes Børn af slesvigske Forældre. Sognepræst Sveistrup døbte nu saadanne hjemme i Forældrenes Huse og vedblev hermed, indtil de preussiske Autoriteter forbød ham at foretage nogensomhelst ministerial Hand-

ling med Medlemmer af den evangelisk lutherske Kirke i Slesvig og Holsten. Dette Forbud havde til Følge, at de Familier, som ikke vilde betjenes af de af den preussiske Regering indsatte Præster, efterhaanden som der fødtes Børn i Familien, udtraadte af den slesvig-holstenske Landskirke, hvorved de opnaaede Frihed til ifølge de slesvigske Love at lade deres Børn døbe af ham. Han vedblev altsaa fremdeles at udføre Daabshandlinger for saadanne udtraadte Familier i Rødding og Omegn. I Aaret 1870 blev han beskikket til Sognepræst i Vejen og Læborg og vedblev i denne Stilling at betjene de Slesvigere, der ønskede det, med Nadverens Sakramente og med Daaben, dem der var udtraadt af Landskirken, medens hans Virksomhed som Prædikant overgik til Lærer Cornelius Appel i Rødding, der siden 1865 havde opholdt sig dersteds. Sognepræst Sveistrup har dog ogsaa ved Siden heraf, ligesom andre danske Præster, gæstet Slesvig og der døbt og holdt Nadvere, indtil han i 1873 paadrog sig en Mulkt herfor, og indtil der udkom et Forbud imod, at danske Præster talte i nogen gudstjenstlig Forsamling i Slesvig, hvad enten denne bestaar af udtraadte eller ikke-udtraadte.

Imidlertid var der hos de Beboere, som havde samlet sig om Lærer Appel, opstaaet Ønske om at faa ham indviet til Præstegerningen. Ønsket herom blev første Gang, efter hvad der er oplyst under Sagen, udtalt fra Sønderjydernes Side paa et Møde i Fredericia i December 1873; men allerede inden denne Udtalelse fremkom, havde Valgmenighedspræst Birkedal erholdt Kundskab om, at et saadant Ønske næredes, og at de kun var i Uvished om, hvilken dansk Præst de kunde faa til at foretage Præstevielsen. Af denne Grund lod Birkedal allerede paa det nævnte Møde

i Fredericia, hvor han ikke selv var til Stede, Appel vide, at han var rede til at foretage Ordinationen, hvis ingen anden skulde være villig dertil. Det var Tanken dengang, at Præstevielsen skulde foregaa i Slesvig; men inden den kunde foregaa, udkom imidlertid det ovennævnte Forbud mod, at danske Præster optraadte i gudelige Forsamlinger i Slesvig. Efter at Tanken om Ordinationen saaledes var forberedt, sammentraadte der paa Rødding Folkehøjskole d. 12. Juni 1874 en Forsamling af Nordslesvigere, i hvilken det blev vedtaget, at der skulde forsøges indrettet en fuldstændig Gudstjeneste for de Mænd og Kvinder i Rødding og nærmere og fjernere Omegn, som var udtraadte af Landskirken, men som følte sig knyttet til den levende Menighed i Danmark. Derfor blev det overdraget 5 Mænd i Forsamlingen at træffe de ydre Skridt, som var nødvendige i denne Anledning. I Henhold til det saaledes passerede henvendte 4 af de anførte Mænd sig — den femte var imidlertid død — til Lærer Cornelius Appel ved en Skrivelse, dateret 24. Juli 1874, hvorved de anmodede ham om at søge præstelig Indvielse til at udføre den ved Mødet besluttede fuldstændige Gudstjeneste.

Allerede forinden, den 6. eller 7. Juli 1874, havde Appel talt med Højskoleforstander Schrøder i Askov og opnaaet Samtykke, hvilket man antager senere at være bleven tiltraadt af den anden Højskoleforstander, Nutzhorn, til at Askov Højskoles Forsamlingsaal benyttedes til Ordinationshøjtideligheden, da denne ikke kunde foregaa i Slesvig paa Grund af det udstedte Forbud. Samme Dag talte Lærer Appel ogsaa med Valgmenighedspræst Birkedal, der da definitivt lovede at ville præstevie ham og, som det maa antages, i Askov. Ved senere Forhandlinger og navnlig ved en Sammenkomst hos Appel den 24. Juli, hvor tiltalte

Sveistrup, Højskoleforstander Schrøder og de 4 Mænd, der samme Dag rettede Skrivelsen til Lærer Appel, som foran er omtalt, var tilstede, blev det bestemt, at Ordinationen skulde foretages den 30. Juli, hvilken Dag Birkedal efter Opfordring lovede at ville møde for at ordinere Appel. Ved dette Møde udfærdigede Sognepræst Sveistrup Indbydelsesbreve til de andre Præster, som Appel ønskede skulde være tilstede ved Handlingen med Undtagelse af Sognepræst Wagner, der paa anden Maade blev indbudet. I Indbydelsesbrevene anmodedes de med Undtagelse af Bredsdorff at medtage deres Præstekjoler.

Aftenen før Handlingen skulde foregaa samledes samtlige tiltalte Præster i Vejen Præstegaard, og her blev det bestemt, at Sveistrup skulde holde Indledningstalen, og at Valgmenighedspræst Lund skulde forrette Skriftemaal og Altergang. Efter Ankomsten til Askov den næste Dag umiddelbart før Ordinationen blev de øvrige Forretninger fordelte, og navnlig blev det da bestemt, at Sognepræst Knudsen skulde uddele Nadveren istedetfor Lund, ligesom det, efter et fra tilstedeværende Lægmænd udtalt Ønske derom, blev besluttet, at Appel under Handlingen skulde være iført Præstedragt.

I Askov Folkehøjskoles Forsamlingssal, der ved Foranstaltning af Skolens Forstander var særlig indrettet til dette Brug, foregik derefter Ordinationen i Overværelse af Medlemmer af den Menighed, som havde valgt Appel til Præst, og af en Del Beboere fra Slesvig og Kongeriget, som i den Anledning var samlede. Appel traadte ind i Salen ledsaget af de tiltalte Præster, der ligesom han var iført Ornat. Der blev afsunget en Psalme, og Valgmenighedspræst Lund traadte frem og holdt en Skriftetale, idet foruden Appel hans tre Sønner, hans tilkommende Svi-

gerdatter og dennes Forældre samt nogle flere af de tilstedeværende Lægfolk ønskede at forberedes til Nadveren. Efter Skriftemaalet holdt tiltalte Sognepræst Melby Indgangsbønnen, og efter at atter en Psalme var sunget, gik Sognepræst Sveistrup op paa den i Salen anbragte Talerstol og holdt Indledningstalen. Dernæst oplæste han Appels Kaldsbrev, den foranømtalte Skrivelse fra 4 Mænd af Menigheden, dateret 24. Juli 1874. En Psalme blev derefter afsungen, og Valgmenighedspræst Birkedal traadte frem og forrettede Indvielsen. Han begyndte med Messe; derefter besteg han Talerstolen og holdt en Prædiken, hvorefter han tilspurgte Appel, saaledes som det er omhandlet i et af Birkedal og nogle af de øvrige tilstedeværende udfærdiget Brev om Ordinationen, og paa disse Spørgsmaal modtog Appels Ja, og i Forening med de øvrige tiltalte og en tilstedeværende norsk Præst samt seks tilstedeværende Lægfolk, tre fra Kongeriget og tre fra det slesvigske, hans Haandslag.

Valgmenighedspræst Birkedal overgav ham derefter, som det hedder i Brevet, med Haandspaalæggelse det hellige Prædikeembede efter den apostoliske Skik i Navnet Gud Faders, Søns og Helligaands, og gav ham Magt og Myndighed til herefter som en ret Guds og Jesu Kristi Tjener at prædike Guds Ord hemmelig og aabenbar i Kirken, at uddele de højværdige Sakramenter efter Kristi egen Indstiftelse, at binde Synden paa den halstarrige og løse den paa den bodfærdige og ellers alt, hvad dette Guds hellige Kald vedkommer efter Guds Ord og den kristelige Skik og Brug. Endelig — hedder det videre — nedbad vi alle under Haandspaalæggelse med Fadervor og de andre ved saadan Lejlighed brugelige Bønner Guds Velsignelse over denne hans Tjener.

En Salme blev derefter atter afsungen, Appel holdt fra Talerstolen en kort Prædiken, hvorpaa paany blev sungen en Salme, og dernæst fandt der Altergang Sted med de sædvanlige Salmer. Sognepræst Knudsen forrettede Tjenesten ved Uddelingen af Nadveren til Appel og de øvrige Personer, der nød denne med ham, samt den derefter følgende Messe. Guds-tjenesten sluttede med en Salme og den sædvanlige Bøn, der blev fremsagt af Sognepræst J. Clausen.

Om den saaledes udførte Ordination udfærdigedes der samme Dag det ovenfor berørte Brev, hvori bevidnes, at Cornelius Appel er bleven indviet til Gudsordets Forkynder og Sakramenternes Forvalter i den Kreds, som dertil har kaldet ham. Dette Brev blev underskrevet af samtlige de tiltalte og de øvrige tilstedeværende, som havde deltaget i Haandslaget og Haandspaalægelsen.

Den af dem foretagne Handlings Berettigelse har de tiltalte Præster villet forsvare ved at gøre gældende, at de ikke ved at foretage samme er optraadte som Præster i den danske Folkekirke, men som Medlemmer af den hellige, almindelige Kirke. Da nu de her i Landet foreskrevne Betingelser for Præstevielser ikke kunne være gældende for andre end de Menigheds heder, som hører under Folkekirken, og Appels Menighed staar aldeles udenfor denne, er det efter deres Mening en Selvfølge, at de danske Love ikke er overtraadte, og at der heller ikke kan være Tale om at paalægge dem noget Strafansvar efter disse. Heller ikke de Regler, som gælder for det evangelisk kristelige Trossamfund, betragtet fra et almindeligt kristeligt Standpunkt, skulde efter deres Formening være overtraadt, da det efter disse Regler ikke er nødvendigt, at Kaldelse til Præst sker af andre end selve Menigheden, eller at Ordination til Præstevirksomhed

skal foretages af en Biskop, saaledes som efter den danske Folkekirkes Love indenfor denne, hvorimod Præstevieelse kan foretages af enhver ordineret Mand og i Nødstilfælde endogsaa af selve Menigheden. Det er nu netop noget saadant, de vilde hævde, at der i nærværende Tilfælde er foregaaet. Ved de Forsbud, som efterhaanden var udkommen fra den preussiske Regering, var de nordslesvigske Beboere eller den Del deraf, som tidligere havde sluttet sig om Sveistrup, efterhaanden stedte i aandelig Nød, da de ikke kunne føle sig tilfredsstillede ved den Forkyndelse af Ordet og Forvaltning af Sakramenterne, som Landskirken *der* bød dem gennem sine egne Præster. De traadte derfor ud af Landskirken, dannede en Menighed og kaldte Lærer Appel til deres Præst. Paa Grundlag af denne Kaldelse fandt derefter Ordinationen Sted af de tiltalte, som anført *ikke* i Egenskab af Præster for den danske Folkekirke, *men* som Medlemmer af den hellige, almindelige Kirke. Da de Regler, som denne tilsteder, er fulgte, foreligger der altsaa heller ingen Overtrædelse af de Pligter, som paa hviler dem efter dens Skikke.

Denne Opfattelse fra de tiltaltes Side kan Retten ikke give Medhold.

For nemlig rigtig at kunne bedømme om den foretagne Ordination berører de tiltaltes Stilling som Præster i den danske Folkekirke og altsaa som danske Statsembedsmænd, hvoraf ogsaa afhænger Spørgsmaalet om, hvorvidt Retten er kompetent til at paa-dømme Forholdet — en Antydning om, at en saadan Kompetence skulde mangle, har de tiltalte straks ved Sagens Foretagelse fremsat — bliver det efter Rettens Formening nødvendigt at undersøge, hvilken Betydning, der kan tillægges de i Chr. d. 5tes danske Lov og senere Bestemmelser indeholdte Regler om Ordina-

nation til Præstevirksomhed indenfor den tidligere danske Statskirke, nu Folkekirken; — om disse Lovregler for Folkekirkens Præster kun er bindende med Hensyn til Forhold, der strengt kunne paavises at falde ind under dennes Omraade, eller om de ogsaa har en videregaaende Betydning, navnlig paalægger dem Pligter, naar der bliver Spørgsmaal om deres Forhold til Menigheder udenfor Folkekirken, som hører til samme Lære som dennes.

Det maa da erindres, at Grunden til, at Lovgivningsmagten har fundet sig foranlediget til at foreskrive saadanne Regler som de i den danske Stats eller nu Folkekirke bestemte — fornuftigvis ikke alene kan have været den at ville ordne Administrationen indenfor den danske Kirkes Omraade, men ogsaa den, at man med Omhu har villet sørge for, at den evangelisk lutherske Kirke, hvorfra den danske Folkekirke er et Led, opretholdes i sin Renhed, villet forebygge, at der opstaar Fare for sekteriske Partier imellem den Religions Bekendere, hvortil Folkekirkens Menigheder hører, forsaavidt det stod i Statens Magt. Derfor foreskrives det, at de Personer, der ville opnaa Præstevieelse, skulle have underkastet sig theologisk Embedseksamen, og derfor er det bestemt, at de skulle underkastes yderligere Eksamination af en højere Gejstlig, nu Biskop, og afholde Prøveprædiken. Men naar nu saaledes den Myndighed, der staar i Spidsen for den danske Folkekirke, foreskriver særegne Betingelser for de Personer, der attraa Ansættelse som Præster i den evangelisk lutherske Kirke, forsaavidt dens Omraade strækker sig, saa kan det ikke skønnes rettere, end at der herhjemme maa være stillet den Fordring til Folkekirkens egne Embedsmænd, at de afholder sig fra saadanne Handlinger, hvorved det

Formaal, som Staten har sat sig ved overhovedet at foreskrive disse Regler, modarbejdes.

Forsaavidt angaar Menigheder, der ikke hører under den danske Folkekirkes Omraade, maa dette altsaa have til Følge, at selv om den øverste danske Kirkemyndighed ikke *som saaaan* kan siges at have Kompetence til at lade Ordinationer foretage, saa har dog paa den anden Side heller ikke nogen ordineret Mand, der ved at indtræde i den danske Folkekirkes Tjeneste og ved sin Embedsed har forpligtet sig til at følge dennes Lære, Skik og Orden, Berettigelse til at foretage den, da det paa Grund af det ovenfor udviklede, ifølge vor Kirkelovgivnings Aand ikke kan overlades *til en hvilken som helst ordineret Præsts individuelle Skøn at bedømme* om den, der ønsker Ordination, er i Besiddelse af de Egenskaber, som den danske Folkekirke anser nødvendige for Præstevirksomhed i den evangelisk lutherske Kirke. En Adskillelse mellem de tiltaltes Virksomhed som Præster i den danske Folkekirke og som Medlemmer af den hellige, almindelige Kirke kan der ikke være Tale om i saadanne Tilfælde som det foreliggende. *En saadan Dobbeltthed er uforenlig med deres Stilling som Embedsmænd og kan ikke taales af Staten.* Saa længe de staar i Folkekirkens Tjeneste, maa de finde sig i, at deres udvortes fremtrædende Handlinger, forsaavidt de berøre det kirkelige, betragtes fra et dansk kirkeretsligt Standpunkt. Hertil kommer, at specielt i det her omhandlede Tilfælde er de tiltalte, efter hvad der foreligger, end ikke optraadt *blot* som Medlemmer af den evangeliske Kirke, men ligefrem *som ordinerede Præster.* Dette fremgaar tydelig af den af tiltalte Sognepræst Sveistrup ved Ordinationen holdte Indledningstale, hvor det udtrykkelig udtales, at Handlingen foregik, *fordi Appel af Menig-*

heden var opfordret til at søge „Indvielse for danske Præster“, og af Kaldsbrevet, hvori der fremsættes Begæring om, »at Du (Appel) hos Trosfæller i Kongeriget Danmark som have modtaget Indvielse . . . (ulæseligt Ord), vilde søge en lignende Indvielse«.

Om nu altsaa end Cornelius Appel har været lovlig kaldet — hvad det ikke vedkommer Retten at undersøge, eftersom Menigheden ligger udenfor den danske Stats Territorium —; om end efter almindelige evangelisk lutherske Grundsætninger en Præstevielse kan ske af enhver ordineret Mand og i Nødstilfælde af selve Menigheden, — foreligger der dog i det her omhandlede Tilfælde en Overtrædelse fra de tiltaltes Side af deres Pligter som Præster i den danske Folkekirke, en Overtrædelse, som er hjemfalden til Straf efter Lov 10. Febr. 1866 § 141, da de derved har krænket det offentliges Ret til at fordre, at de afholde sig fra slige Handlinger, som de ved Indtrædelse i Folkekirkens Tjeneste, paa Grund af dennes hele Ordning, maa være afskaarne fra at foretage.

At der ved Ordinationen ikke er foregaaet noget forargeligt, men at den tvært imod har haft et højtideligt Præg; at de har staaet i den Formening, at den paagældende Menighed i Slesvig var i en saadan Nødstilstand — hvad Retten ikke kan give dem Medhold i — at der var en særlig Opfordring for dem til at træde den til Hjælp; at de endelig ved selve Handlingen — uagtet *de optraadte i Folkekirkens Embedsdragt* og væsentlig benyttede dens Ritual — har lagt Vægt paa, at Præstevielsen ikke gav Adgang til Embede i den danske Folkekirke, — alt dette er ikke i Stand til at diskulper^{*)} dem.

Med Hensyn til, at der specielt er beordret Til-

^{*)} fritage for Straf.

tale mod Valgmenighedspræst Lund og Sognepræst Knudsen for at have forvaltet Alterens Sakramente, skønner Retten ikke, at der herfor bør paalægges dem noget særligt Strafansvar, naar henses til, at denne Virksomhed ikke paa Grund af dens Forbindelse med selve Ordinationshandlingen findes at burde betragtes som en selvstændig Forbrydelse, men nærmest maa opfattes som sluttende sig til Ordinationen og som en — om end mindre væsentlig — Del af denne, hvortil kommer, at Bestemmelsen om, hvem der skulde forrette Alterens Sakramente først blev truffen efter at Præsterne var kommen sammen og i Forening havde forhandlet herom, saa at de i alt Fald samtlige var meddelagtige.

Ved Udmaalingen af den Straf, som de tiltalte har forskyldt, maa det som særlig skærpende Momenter komme i Betragtning, for Valgmenighedspræst Birkedals Vedkommende, at han er den, der har foretaget selve den egentlige Hovedhandling, modtaget Appels Svar og beklædt ham med Præsteværdigheden, og for Sognepræst Sveistrup, at han har udvist en særdeles betydelig Virksomhed ved Forberedelsen til Ordinationen, nemlig udstedt Indbydelse til de øvrige deltagende Præster, samt ved Ordinationen gennem sin Indledningstale søgt at motivere dens Berettigelse og dernæst bestyrket de øvrige tiltalte i deres Forsæt. Disse to tiltalte findes derfor at burde betegnes som Hovedmænd.

Under Hensyn til det saaledes anførte findes Straffen at burde bestemmes, for Valgmenighedspræst Birkedal, der tidligere har været tiltalt for i et Inserat i Bladet »Fædrelandet« at have gjort en af det forrige danske Cancelli afgiven Resolution til Genstand for en i hans Egenskab af Embedsmand pligtstridig og utilbørlig Kritik, men efter at han ved Provste-

retsdøm var ifunden en Bøde af 50 Rdl., ved den derpaa følgende Ribe Stifts Landemodes Døm af 18. August 1845 blev frifunden for Aktors Tiltale, dog med Paalæg af Sagsomkostninger, efter den nævnte Paragraf i Straffeloven, sammenholdt med § 47, 1 mbr., og for Sognepræst Sveistrup efter de samme Straffebestemmelser jfr. med § 51, til en Statskassen tilfaldende Bøde for hver af 400 Kr., som i Mangel af fuld Betaling bliver at afsone med simpelt Fængsel i 30 Dage af hver især.

For samtlige øvrige tiltalte bestemmes Straffen ifølge Straffelovens § 141 sammenholdt med § 47, 2 mbr. for hver især til en ligeledes Statskassen tilfaldende Bøde af 200 Kr., der i Mangel af fuld Betaling bliver at afsone med simpelt Fængsel i 15 Dage af hver især.

Derhos vilde de tiltalte have at tilsvare alle af nærværende Sag flydende Omkostninger, derunder i Salær til Aktor, Prokurator Ferslev 80 Kr. og Diætspenge til denne Sagfører efter Overøvrighedens nærmere Bestemmelse.

Det Forhold, hvori disse Omkostninger vil være at udrede af dem, bestemmes saaledes:

De tiltalte, Valgmenighedspræst Birkedal og Sognepræst Sveistrup betale En for begge og begge for En Halvdelen, og de øvrige tiltalte En for alle og alle for En den anden Halvdel.

Sagførelsen har været forsvarlig.

Thi kjendes for Ret:

De tiltalte bør til Statskassen bøde: Valgmenighedspræst Birkedal, Ryslinge, og Sognepræst Sveistrup i Vejen hver 400 Kr., som i Mangel af fuld Betaling afsones med 30 Dages simpelt Fængsel, res. Kapellan Dr. Helweg i Odense, Sognepræst Melby i Aspe

rup, Sognepræst Clausen i Ryslinge, Sognepræst Knudsen i Lejrskov, Sognepræst Konradsen i Hvirring, Valmenighedspræst Lund i Østerjølby paa Mors, Sognepræst Lillelund i Frørslev, res. Kapellan Jakobsen i Nykjøbing, Vicepastor Bredsdorff i Jernved og Sognepræst Wagner i Alminde hver 200 Kr., som i Mangel af fuld Betaling afsønes med 15 Dages simpelt Fængsel.

Saa bør de tiltalte og tilsvare alle af Sagen flydende Omkostninger, derunder Salær til Aktor, Prokurator Ferslev 80 Kr. og Diæter til bemeldte Sagsfører efter Overøvrighedens nærmere Bestemmelse, saaledes at Valgmenighedspræst Birkedal og Sognepræst Sognepræst Sveistrup En for begge og begge for En betale Halvdelen og de øvrige tiltalte En for alle og alle for En den anden Halvdel.

At efterkomme under Adfærd efter Löven.

Schousbo. Petersen.

Fremlagt og afsagt i Malt Herreds Provsteret den 30. Juli 1875.

Schousbo. Petersen.

Provsteretten hævet.

Som Afslutning af denne interessante Sag, der er et Stykke af Danmarks Kirkehistorie, bør tilføjes, hvad Provst J. Nissen skriver i sin Bog »Ti Levnedsløb« pag. 234. »De (Præsterne) blev ved Provsteretten idømt en Bøde, som Landemoderetten forhøjede, men Højesteret atter efter en glimrende Forsvarstale af Birkedal, der vakte megen Bevægelse, nedsatte. For Birkedal og Sveistrup kom Bøden til at lyde paa 200 Kr., for de andre Præster paa hver 100 Kroner.

Nogle Aar efter, i 1881, da Sveistrup havde været med til at underskrive Askovadressen om de kirkelige Frihedskrav, maatte han atter sammen med andre Præster møde for de kirkelige Retter; men denne Gang blev de frikendt.«

A. C. Riis-Lowson.

Brørup Højskoles første Forstander.

Af August F. Schmidt.

Andreas Christian Riis-Lowson, der oprettede *Brørup Højskole* og endte sine Dage som Præst i Thy, blev født den 12. April 1827 på *Seemgård* ved Ribe. Hans Forældre var Gårdejer *Jens Riis* og *Ane Magdalene, f. Jacobsen*. Andreas Riis viste tidligt Lærenemme og Læselyst og kom derfor til at gå i Ribe Latinskole, hvorfra han blev Student i 1847. Imedens han i København studerede Teologi, kom han i Huset hos sin Onkel, den ugifte Etatsråd, Rådmand *Chr. Riis-Lowson*, der iøvrigt var en højtstående Frimurer. Inden Andreas Christian Riis i 1827 blev født, sagde Etatsråden til Gårdejer Jens Riis: »Bliver det en Dreng, skal han opkaldes efter mig og arve mit Fideikommis«. Da så Etatsråd Riis-Lowson den 29. August 1849 afgik ved Døden, blev Sønnen fra Seemgård Ejer af det Lowsonske Fideikommis, der begyndte med Godset *Basnæs* (oprindelig 788 Tønder Hartkorn, substitueret med en Fideikommiskapital på 85,700 Kr.), hvor Fideikommisset blev oprettet af Geheimeråd *Chr. L. Schütz* (død 1812), hvis Hustru var født Lowson. Schütz solgte Basnæs 1805 for 275,000 Rigsdaler.

A. C. Riis-Lowson gik frivillig med i Krigen 1848.

Da han som Soldat fik Tyfus, kom han ikke med i noget Slag. Han blev dog senere Dannebrogsmænd for sin Krigsdeltagelse. — 1855, den 22. Juni, blev R. L. theologisk Kandidat. I det følgende År (1856) studerede han ved Universiteterne i Halle og Heidelberg. Han havde jo Råd til det!

Den 27. December 1856 blev Riis-Lowson i Rejsby i Sønderjylland viet til *Sophie Marie Magdalene Gude*, født 17. Februar 1834 i København, Datter af Poul Jørg. Gude (der var Brygmester hos den gamle Brygger J. C. Jacobsen på Carlsberg) og Karen, f. Hansen.

I 1857, den 8. Januar, blev Riis-Lowson kaldet til personel Kappellan i *Emmerlev* ved Tønder. Hans Ordination fandt Sted den 21. Januar nævnte År. Allerede i 1858, den 15. Maj, blev han udnævnt til 2. Kompastor i *Læk* i Kær Herred Syd for Tønder. I Læk, der jo nu hører til Tyskland, var dengang en hel Del Hjemmetyskere, så det var et vanskeligt Sted at være Præst. Men Riis-Lowson var sikkert den rigtige Mand at ansætte i Læk Præsteembede. Der er blevet sagt af en Rigsdagsmand, Pastor J. C. Zahle, at det Hallske Ministerium sendte de mest stivnakkede Embedsmænd ned til de national blandede Distrikter, for at de skulde køre Beboerne i stramme Tøjler. Pastor Riis-Lowson angives at have været en sådan stivnakked Embedsmand. Han var dog ligedan overfor både »de store« og »de små«. Troede han i en Kontrovers at have Ret, gav han ikke efter, men var Striden udkæmpet og Udfaldet givet, var han villig til at række Hånden til fornyet Venskab uden Hensyn til, om han selv eller Modparten havde sejret. Og Forlig med Riis-Lowson var ikke på Skrømt. Han var en helt igennem retlinet Mand. Under sin Embedstid som Kompastor (Diakon) i Læk blev R. L. kendt for sin Iver i Danskhedens Tjeneste og var

derfor hadet af Hjemmetyskerne. Han blev naturligvis forjaget i 1864. Fru Riis-Lowson og Børnene rejste Dagen efter, at Herredsfogden og R. L. selv var flygtet nordpå Natten i Forvejen. Hjemmetyskerne slog Sten ind ad Ruderne efter Fru R. L. og hendes små Børn. De rejste så op til Broderen på Seemgård. Her opholdt de sig en længere Tid. Da Seemgård i 1867 brændte, gik alt Riis-Lowsons Tøj og alle Møbler op i Luer. Hans Interesse for Sønderjylland var så stor, at han i Årene efter Fredsslutningen ikke så sjældent tog over Grænsen om Søndagen og holdt dansk Gudstjeneste i private Hjem og i Kirker i de vestlige Sogne. Kirkehistorikeren *L. Koch*, der i 1868–70 var Forstander for Højskolen i *Brøns* nogle Mil Syd for Ribe, har i sine Erindringer kort omtalt Riis-Lowsons Virksomhed som dansk Rejsepræst i Brønsegnen.¹⁾

I Mellemslesvig var der i Årene mellem de to slesvigske Krige ansat en Del danske Præster, der på forskellig Vis har indlagt sig Fortjeneste. Mest kendt af disse blev Riis-Lowsons Skolekammerat, *H. F. Feilberg*, der i 1856 blev Kapellan hos Ejler Hagerup i Store og Lille Solt i Angel. I Forsommeren 1859 foretog Feilberg en Rejse til England og Skotland. I Stirling i Skotland modtog han Brev fra sin Fader, som indstændigt opfordrede ham til at komme hjem, da han var indstillet til Præsteembedet i Ladelund i Mellemslesvig. Det var svært at afbryde Rejsen, ikke mindst fordi Feilberg følte, at han var alt for legemlig svag til at kunne sejre ved en Valgprædiken; men på den anden Side vilde han ikke gøre sin Fader imod. Han rejste så hjem og blev naturligvis ikke valgt. Hans Fader havde iøvrigt fra først af ikke ønsket

1) *L. Koch: En gammel Præsts Erindringer (1921), 85.*

sket at kalde ham hjem, men Riis-Lowson fra Læk — der ikke ligger så langt fra Ladelund — havde skrevet til den gamle Feilberg, at han absolut måtte kalde Sønnen hjem, da han var sikker på at blive valgt. Feilberg fik senere Kaldet i Valsbøl Øst for Ladelund. Det skulde imidlertid ikke blive sidste Gang. Riis-Lowson og Feilberg fik med hinanden at gøre.¹⁾

Efter sin Entledigelse den 28. Oktober 1864 fra Læk var R.-L. uden Præsteembede, og da det var vanskeligt lige efter 1864 at få Kald, fordi de afskedigede sønderjydske Præster jo søgte alle de Sogne, der var ledige, blandede han sig i *Politik*. Så tidligt som 30. Maj 1865 blev han Medlem af Rigsrådets Folketing for Ribekredsen. Da han var yderlig konservativ, stemte han for Revisionen af 5. Juni Grundloven. Men allerede 4. Juni 1866 faldt han i sin Kreds. Hermed var han ude af aktiv Politik. Familien boede stadig på Seemgård.

Et Par År efter, 1869, begyndte han imidlertid en *Højskole* i *Eskelund* i Brørup Sogn, en Mils Vej Vest for Askov. Det var hans Hensigt, at *Brørup Højskole* (åbnet 1. November 1869) skulde danne en Modvægt mod Ludvig Schrøders Askovskole. I sin Åbningstale sagde R.-L. bl. a., at Højskoletanken *ikke* var udgået fra Grundtvig. Denne Udtalelse medførte et længere Ordskifte mellem R.-L. og Overlærer *Riis* i *Ribe Stiftstidende* 1869, Nr. 262—273—281 o. fl. Nr. — I de År, Riis-Lowson var Højskoleforstander i Brørup, afholdtes der Skolemøder i Holsted. Her talte Mænd som L. Schrøder, H. Nutzhorn og N. J. Termansen. Riis-Lowson mødte ved disse Møder og optog Diskussion med de nævnte Mænd. I

1) Jfr. Marius Kristensen: H. F. Feilberg (1923), 26.

et sådant Ordskitte var han en vanskelig Modstander, da han repræsenterede den tørre Forstandighed, og man havde Indtryk af, at han *vilde* være Modstander og ikke lade sig overbevise. Man kommer uvilkårligt til at tænke på Testrup—Viby, de mange lignende Kampe mellem Jens Nørregård og Lars Bjørnbak. I mangt og meget lignede Riis-Lowson upåtvivleligt Bjørnbak. Den, der bedst kunde magte R. L., var Nutzhorn, han brugte et Våben, som R. L. ikke kunde værges sig imod, nemlig Ironien; det var det værste, når man ikke vilde tage ham alvorlig.¹⁾

I 1869 blev H. F. Feilberg kaldet til Sognepræst for Brørup-Lindknud. Dette Valg var imidlertid ikke efter deres Hoved, der havde mest at sige i Brørup Sogn; de var stærkt konservative i politisk Henseende og havde udset sig Riis-Lowson. Da denne Plan ikke gik igennem, var det, man oprettede Brørup Højskole ved Eskelund med R. L. som Forstander. Umiddelbart før denne Højskoles Oprettelse kom R. L. en Aften til Feilberg i Besøg og sagde venligt, at han var opfordret til at oprette en Højskole i Eskelund, og også vilde gøre dette, om det ikke vilde volde Feilberg Fortræd. Feilberg sagde, at for hans Skyld gjorde det ingenting, men frarådede det forøvrigt; men det skulde nu gøres, det var Politik, og Skolen begyndte med en Snes Elever, og da den havde stået tre År, endte den med een Elev og to Processer. Personlig var der intet i Vejen mellem Feilberg og Riis-Lowson; men det gjorde Feilberg ondt, at han havde forskellig Modstand i Sognet, og blandt Modstanderne var hans gamle Skolekammerat.²⁾

1) J. K. Jensen i »Fra Ribe Amt« 1932, 41. Se iøvrigt min Artikel: Brørup Højskole (Køding Folkeblad 3. Decbr. 1934).

2) Her skal jeg ikke gaa nærmere ind paa Feilbergs Brørup-tid og Riis-Lowsons Virksomhed i Brørup, da denne Sag er godt klarlagt andetsteds. Se »Fra Ribe Amt« 1932, 41—76.

Da Riis-Lowson havde tabt Slaget i Brørup, søgte han ind i et Præstekald igen. Han var så heldig at få Embede i *Tømmerby og Lild* (Vester Han Herred), der var ledigt i 1872. Anførte År den 19. August blev han udnævnt til sin nordenfjordske Stilling, og Resten af sin Levetid var han knyttet til *Thisted Amt*.

I Tømmerby—Lild forblev Riis-Lowson kun i fire År, mer i denne Tid nåede han sammen med sin Hustru at blive meget afholdt. Mange År efter Tømmerby—Lild Tiden har Præsteparrets Datter, Fru *Helga Høyer* (gift med Sagfører Frederik Rasmus Høyer, død 1918 i Århus), hørt, hvorledes Folk i det nævnte Pastorat med Tak og Glæde omtalte Riis-Lowsons. I Tømmerby stiftede Riis-Lowson Bekendtskab med den engelske Ingeniør *W. Stevens*, der ledede Udtørringen af Bygholm Vejle. De to Mænd blev nære Venner, og Venskabet holdt, til Døden skilte dem ad.

1876, den 24. Maj, kaldtes Riis-Lowson til det store *Vestervig* Sogn i Refs Herred. Her i denne minderige Vestkystegn forblev han til sin Død i 1896.

Som Præst i Vestervig opnåede han betydelig Anseelse. Hans Forkyndelse var lige langt fra Indre Mission og den grundtvigske Retning. Når Lejlighed gaves, bekæmpede han begge de nævnte kirkelige Fløje. Hans Prædikener var for Folk, der ikke gik i nogen af disse Retninger. For det meste var hans Tale meget fængslende. I sin Præstegerning var han særdeles påpasselig, navnlig med Sygebesøg. Ved Sygesengen var han især afholdt. Var der foruden Sygdom Smalhans til Huse, stod Præstens Pung altid

Marius Kristensen: H. F. Feilberg (1923), 34 ff. I H. F. Feilbergs Samling i Dansk Folkemindesamling ligger en Pakke, som Feilberg har kaldt »Brørup-Krigen«. Heri har han samlet Aktstykker (Skrivelser, Breve o. s. v.), der var indgaaet til ham i den Tid, Striden fandt Sted.

åben, og han gav af et godt Hjærte og med rund Hånd. Ved hans Død blev der vidnet, at han vilde blive savnet i talrige fattige Hjem, og mange af Sognets Beboere var der, som i Dagene efter Riis-Lowsons Bortgang sagde: »Vi får ikke let en gjævere Præst igjen, sådan i det hele«. Hans Godgørenhed i Forbindelse med hans ligefremme Omgang over for dem, han kom i Berøring med, gjorde, at han var afholdt af de fleste.

Også i det praktiske Liv søgte R. L. at hjælpe sine Sognebørn. Plantningssagen interesserede ham stærkt, og han har en ikke ringe Andel i, at Folk i Vestervigegnen fik anlagt Haver ved deres Huse.

Som den ivrige Højrepolitiker Riis-Lowson var, sluttede han sig i 1870'erne til Provisoriet og var befæstningslysten. At en Præst, der som R. L. beskæftigede sig med ethvert Samfundsspørgsmål og stærkt kæmpede for sin Opfattelse, ikke kunde være alles Ven, siger sig selv. Men det var helt sikkert, at der i Vestervigegnen kun var ganske enkelte, der ikke bagefter vilde indrømme, at R. L. i Virkeligheden var en god Mand og kun vilde det bedste, om det end af og til søgtes fremmet på en mindre heldig Facon, hvorved han fik Modstandere, som en mere diplomatisk Mand kunde have undgået. Hvor kritisk han bedømte de Forhold, han bekæmpede ganske ene, kan ses af hans Forsøg på at modvirke Askov med sin Højskole i Brørup. Ved sin politiske Deltagelse i 1870—1880'erne gavnede han i Virkeligheden ikke Regeringens Politik. Estrups Modstandere så gerne, at Riis-Lowson tog Ordet. Hans faste Tro på Provisorieregeringens Ufejlbarlighed var i Overensstemmelse med hans Syn på Landestyre, fremstæet ved ensidig Læsning og Påvirkning. Var hans politiske Mening ved heldigere Indflydelse bleven oppositionel,

havde han utvivlsomt lige så hensynsløst lagt sig i Selen for denne Side. Om Riis-Lowsons politiske Virke i Thy skriver den Mand, der har forfattet Nekrologen om ham¹⁾, at der iøvrigt var ret sikre Tegn på, at han i sine sidste 3—6 Leveår havde fået stærke Tvivl om, at den førte Højrepolitik var af rigtig Løsdighed. »Man fik da nærmest Indtryk af, at han meget stærkt nærmede sig Venstre og derved sine Ungdomstanker om Folkets Medbestemmelsesret, som de daværende nationalliberale krævede paa samme Maade, ja med de samme Ord som Venstre nu. Det vilde have været ganske morsomt at se Pastor Riis-Lowson ved politiske Valg Side om Side med Venstre, ligesom han stod ved Kommunevalg. Men det naaedes ikke!«²⁾

Riis-Lowson må i Egnen have været anset for meget fornem, hvad vi får en Oplysning om hos *Evald Tang Kristensen*. Da denne vor berømte Folkemindesamler sidst i Maj 1894 var på Indsamlingsrejse i Thy, kom han også til Vestervig, efter at have besøgt Lærer *Johan Nielsen* i Randrup. Om sit Besøg i Vestervig Præstegaard fortæller E. Tang Kristensen: »Præsten der i Sognet, den gamle Riis-Lowson, havde man skildret mig som en meget ærværdig og gammeldags Herre, der holdt paa sin Værdighed, og saa fik jeg da Lyst til ogsaa at besøge ham. Altsaa gik jeg til Præstegaarden, der laa lidt Nord for Skolen og fandt i Manden en meget rar gammel Mand, der ikke var nær saa ærværdig, som han var bleven mig skildret, og jeg syntes helt godt om ham.«³⁾ Tang Kristensens Ord stemmer jo godt overens med,

1) —d. i »Thisted Amts Tidende« 23. Sept. 1896 (måske Bankdirektør Vestergård, Thisted).

2) Thisted Amts Avis 23. Sept. 1896.

3) Evald Tang Kristensen: *Minder og Oplevelser IV* (1928), 25. Jfr. *Historisk Årbog for Thisted Amt 1932*, 303.

hvad der ovenfor er nævnt om Riis-Lowsons Afholdthed og ligefremme Omgang med Folk, han kom i Berøring med. Hans store Gæstfrihed har naturligvis også gjort et godt Indtryk på E. Tang Kristensen!

A. C. Riis-Lowson var en mere end almindelig kundskabsrig Præst. Når hans Livs Virksomhed imidlertid ikke kom til at sætte dybe Spor noget Sted, hidrører dette vistnok især fra, at han ikke ganske forstod sin Tid. Det nytter sjældent at slå sig frem, og Omgivelserne lider ikke gerne, at der bruges alt for stærke Midler, selvom Meningene kan være god nok.¹⁾ Han havde selvsagt de bedste Hensigter med sit Arbejde indenfor det politiske Liv, men da han var Talsmand for en Retning, der var i Tilbagegang også i Sydthy, forstår det sig, at han ikke fik noget større Følge. Hans øvrige Egenskaber i menneskelig såvel som i kristelig Henseende bevirkede dog, at han havde talrige Venner, hvad man får Indtryk af ved at læse Nekrologen om ham i Thisted Amts Tidende den 23. September 1896. — Pastor Riis-Lowson døde efter 6 Ugers Sygdom af en Underlivslidelse Kl. 11^{1/2} om Aftenen den 14. September 1896. Han blev begravet Mandag den 21. September på Vester-vig Kirkegård. Ved Begravelsen var Kirken fyldt af et så stort Ligfølge, som ingensinde var set der på Stedet, vistnok 800—1000 Mennesker, hvoriblandt henved en Snes Præster og en Del Lærere. Kisten var dækket af et Hav af Kranse, Palmegrene og Blomsterdekorationer fra fjærn og nær. Der blev holdt Taler af Provst *Paludan*, Søndbjerg, Pastor *Petersen*, Helligsø, og af Pastor *Jens Riis* fra Flade på Mors.²⁾

1) Jfr. Max Groshennig og Th. Hauch-Fausbøll: Danmarks Præstehistorie 1884—1911, 2 Bind (1932), S. 392—93. Jfr. Thisted Amts Avis 15. Sept. 1896.

2) Om Pastor Riis se Chr. Søndergaard: Flade Sogns Historie (1930), 66—67.

Pastor Riis var en Brodersøn til den afdøde. Kisten blev båret ud af Præster, der var i Ornat. Pastor Riis foretog Jordpåkastelsen.¹⁾ Graven findes på Vestervig Kirkegård tæt ud for Vartegnet. Menigheden satte nogle få Måneder efter Jordefærden en meget smuk grå, sleben Granitsten på Graven »i taknemlig Erin- dring fra Agger og Vestervig Menigheder.«

Efter Riis-Lowsons Død flyttede hans Enke til Brædstrup, hvor Datteren, Fru *Helga Høyer*²⁾, boede; her var hendes Mand Sagfører. Senere, da Høyers flyttede til Hurup, tog Fru Riis-Lowson Bopæl i Thisted. I 1904 flyttede Høyers til Århus, hvorfor Fru R.-L. 1906 tog til *Brabrand* ved Århus. Her boede den gamle Præstefru så i Villa »Bellevue« til sin Død den 17. August 1914. En Hjerneblødning bortrev pludselig den afholdte og elskelige gamle Dame. Hendes Grav er nu, sammen med en Søns, sydvestligst på den smukke Brabrand Kirkegård. På hendes Gravsten står, foruden Navn og Data: »Hendes Liv var Kærlighed«.

Det er ved at beskæftige mig med H. F. Feilbergs storartede Livsgerning, jeg er kommet til også at indhente Oplysninger om Pastor A. C. Riis-Lowson. Da han var en Præstesikkert ud over det almindelige — hans Levnedsløb var jo heller ikke hen ad den lige Landevej — synes det mig værd at bevare Mindet om ham i den historiske Årbog for det Amt, hvorfra han var, og hvor han udrettede det — for ham mislykkede — Arbejde, som trods alt er det, der har gjort hans Navn mest bekendt.

1) Thisted Amts Avis 22. Sept. 1896. Jfr. Thisted Amts Tidende 23. Sept. 1896.

2) Fru H. Høyer har beredvillig meddelt mig adskillige Oplysninger til nærværende Afhandling.

Anders Sørensen Vedels Ribebeskrivelse.

Ved *Sigvard Preben Skov.*

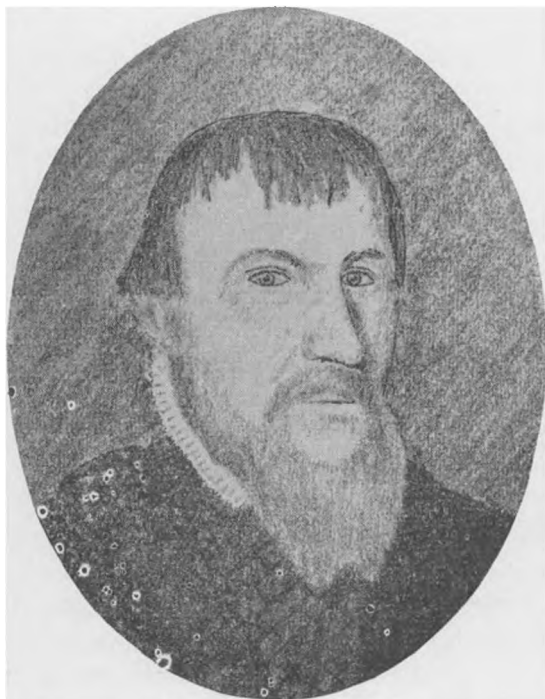
Anders Sørensen Vedel¹⁾ er, som navnet røber, ikke født i Ribe, men i Vejle, alligevel er nu hans navn uløseligt knyttet til Ribe, hvor han gik i skole og iøvrigt boede størstedelen af sit liv, fra 1581 til sin død 1616. Blandt de faa værker fra hans haand, der naaede frem til trykken, er ogsaa en beskrivelse af byen Ribe, den hører vel ikke til hans betydeligere arbejder, men som et vidnesbyrd om forfatterens kærlighed til sin hjemby og som tekst til et af de ældste prospekter fra Ribe, er den alligevel af en vis interesse.

I.

Ved Frederik II's hof fandtes en kreds af adelsmænd, der begunstigede videnskaben og dens dyrkere; især var interessen for historien levende. Som ung slotsprædikant kom Vedel i forbindelse med denne kreds, hvis betydeligste navne var Johan Friis, Peder Oxe, Chr. Walkendorph, Arild Huitfeldt og Niels Kaas. Disse mænd fik en overordentlig indflydelse paa Vedel og gav ham de tilskyndelser til hans ar-

1) Hovedværket om A. S. Vedel er C. F. Wegeners biografi fra 1846, i noget udvidet form udgivet igen 1847 sammen med Vedels Saxooversættelse.

bejder, han ikke kunde undvære. Det er Johan Friis, der faar ham til at tage fat paa Saxooversættelsen, og da han er død, holder Peder Oxe ham fast ved arbejdet. Udgaven af de hundrede udvalgte danske Folkeviser skyldes dronning Sofie. Det er til disse

A. S. VEDEL

Efter Gemperlins maleri fra 1578 paa Frederiksborg.

to værker, at Vedels navn nu fortrinsvis er knyttet.

1578 fik Vedel expectance paa et prælatur ved Ribe domkirke, det skulde, ved at sikre ham økonomisk, give ham den nødvendige arbejdsro til at skrive den fuldstændige Danmarkshistorie, hvis program — paa latin — »Om den danske krønike at beskrive« han

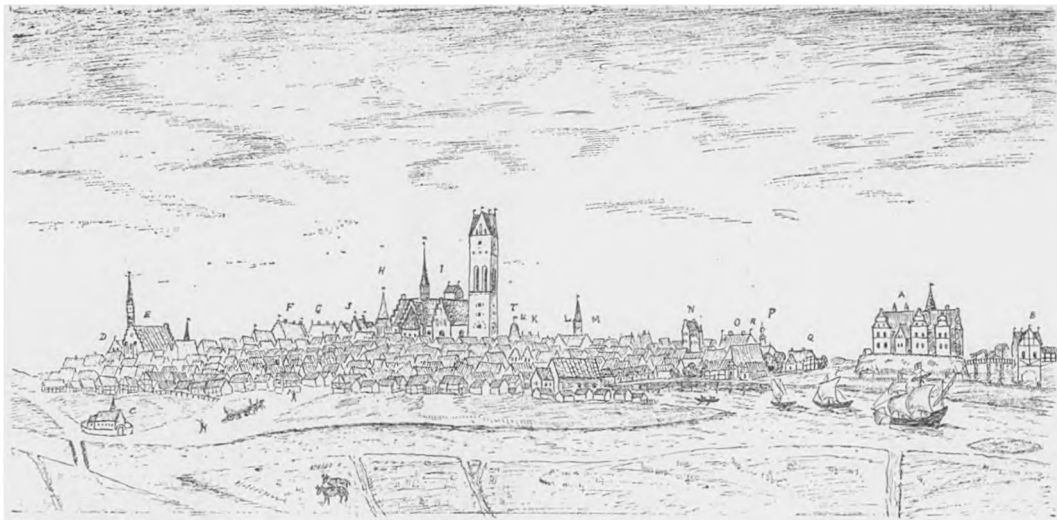
kort efter overrakte kansleren, Niels Kaas. Efter den udkastede plan skulde værket omfatte 22 bøger indledet med en chorografi og en etnografi, d. v. s. en landets og folkets beskrivelse. Vistnok blev etnografien udarbejdet, men derimod ikke chorografien¹⁾, trods gentagne rejser rundt i landet for at samle stof, som et excerpt heraf kan maaske Ribebeskrivelsen betragtes.

Ogsaa til den kom tilskyndelsen udefra, nemlig fra kansleren Niels Kaas, der her var mellemmand mellem Vedel og udgiveren af det store pragtværk, »Urbium theatrum«, köllnerkanniken Georg Braun.

Braun indtog i Kölln en lignende stilling som Vedel i Ribe. Han var uddannet i byens jesuitterkollegium, blev siden kannik og døde som dekan i 1621, 81 aar gammel. Som kannik havde han en agtet og vellønnet stilling, der gav ham tid og mulighed for udarbejdelsen af det store folioværk »Theatrum urbium totius orbis terrarum« (d. v. s.: Fremstilling af den ganske verdens byer). I dette værk findes kort og billeder, stukne i kobber og farvelagt, fra det meste af den da kendte verden med forklarende topografiske og historiske tekster. Foruden værkets store literære og kunstneriske værdi har det ogsaa en betydelig kildemæssig, idet mange af byprospekterne er de ældste, der findes. I dette værk er Danmark særdeles smukt repræsenteret, især takket være den holstenske adelsmand Henrik Rantzau²⁾, der gjorde Braun adskillige tjenester m. h. t. værket. Han lod selv udarbejde en beskrivelse af hertugdømmerne og skaffede de bedst mulige medarbejdere, der iblandt Jon

1) Ellen Jørgensen: Historieskrivning i Danmark indtil 1800, p. 99 (Khvn. 1931).

2) Brauns breve til Rantzau er bevarede; paa grundlag af disse har Johanne Skovgaard skrevet en afhandling om Georg Braun og Henrik Rantzau i „Festskrift til Johs. Steenstrup“ (1915).

Prospekt af Ribe fra slutningen af det 16. aarhundrede. Efter Braunius: Theatrum urbium.

Forklaring: A, det kgl. slot. B, slottets staldgaard. C, Kristi gravs kirke D dominikanerkloster. E, St. Cathrine kirke F, bispegaarden. G, St. Johannes kirke, H, St. Michaels kirke. I, domkirken. K, kathedralskolen. L, minoriternes klonsterkirke. M, St. Peders kirke. N, St. Clemens kirke. O, korsbrødregaarden. P, helligaandshuset. Q, borgporten. R, Podebusks gaard. S, Taarnberg. T, Vedels lille Uranienborg. U, byens raadhus.

Jensen Kolding, Marcus Jordan og Mogens Madsen¹⁾. Det er da ogsaa Rantzau, der, gennem Niels Kaas, opfordrer Vedel til at give en beskrivelse af Ribe.

Paa prospektet ser man domkirken rage højt op over byens lave tage, man ser østfronten med kors, apsis, tværskib og tagrytter rigtigt opfattede, og ligeledes det høje taarn med trekantsgavlene, der indtil 1595 prydede dette. Over tagrygningen ser man Mariataarnet med saddeltag, der nedbrødes i slutningen af det 18. aarhundrede for først i 1893 at genopføres i prof. Ambergs udformning. St. Cathrine kirke havde endnu ikke faaet sit taarn — det opførtes først i 1617 — i stedet havde kirken en tagrytter over koret, som billedet viser. Hvad de øvrige kirker angaar, er det i høj grad tvivlsomt, om de eksisterede paa Vedels tid. Sikkert var da St. Clemens og St. Hans nedbrudt²⁾ ligesom den lille Kristi gravs kirke eller kapel ved Tvedaaen i byens nordlige udkant, hvorimod St. Peders kirke i forstaden nord for aen først nedbrødes 1698; efter tegningen her har den hverken haft taarn eller apsis. Ogsaa minoriternes (graabrødrenes) klosterkirke, kendelig paa sit slanke spir, var nedbrudt kort efter reformationen.

Lige vest før byen knejser paa den høje borgs bankeløst Riberhus med taarn og svungne renæssancegavle, om det virkelig har set ud som tegningen antyder — thi mere end antydninger giver den ikke — kan ikke afgøres, da slottets bygningshistorie er meget lidt kendt; det blev revet ned i slutningen af det 17. aarhundrede. Vedels egen bolig, Liljebjerget, er let kendelig paa sin kuppel, der rager op over ta-

1) Carl S. Petersen i „Ill. dansk Litteraturhistorie“ I, p. 421 (Khvn. 1929).

2) Danske Kancelliregistranter 1535—1550 udg. af Kr. Erslev og W. Møllerup, p. 40 (Khvn. 1880—81).

tagene, den benævnes paa tegningen »det lille Uranienborg« efter vennen, Tycho Brahes berømte bolig.

Billedet virker særdeles livfuldt med kreaturerne ude paa engene, med hølæsset der kører ind i byen og med skibene paa Nipsaaen styrende ind i havnen, det ene endda en karavel, et tydeligt tegn paa byens betydning som søstad. Prospektet er maaske, som Kinch mener¹⁾, tegnet af Vedel selv, eller snarere blevet til under hans vejledning, og han har da ikke kunnet modstaa fristelsen til at faa indføjjet billedet af de forsvundne bygninger, som var af historisk interesse: han kan have kendt folk, der huskede, hvordan de for et halvt hundrede aar siden nedrevne kirker havde set ud, men nogen synderlig kildeværdi kan man ikke tillægge disse rekonstruktioner. Prospektet er derved blevet en besynderlig blanding af Ribes udseende i begyndelsen og slutningen af det 16. aarhundrede. At der skulde eksistere et ældre forlæg er lidet sandsynligt, derimod er det foreliggende billede kilde for Ribepropektet i »Sciographia Cosmica« fra 1678²⁾, der følgelig er endnu mere ukorrekt.

II.

Vedels brev er, da værkets læsekreds var hele Europa, affattet paa latin; med et par ubetydelige forkortelser kan det paa dansk gengives saaledes:

Til den stormægtige hr. Niels Kaas til Torupgaard, kongens kansler, fra Anders Vedel.

I har, stormægtige hr. kånslers, gennem den velbyrdige hr. Albert Friis³⁾, bedt om, at en beskrivelse af byen Ribe med det første maa blive Jer tilsendt. Her har I den tillige med en tegning, saaledes som

1) Kinch: Ribe Bys Historie eft. Reformationen (1884) p. 280.

2) C. Frank-Christensen i „Fra Ribe Amt“ VII p. 245 (1929), hvor ogsaa 1678-stykket er gengivet.

3) Albert Friis var lensmand paa Riberhus.

det er lykkedes kunstnerens haand at gengive den. Sikkert er Ribe værdigt til at blive gengivet i Georg Brauns Urbium theatrum, og dér sammen med flere andre byer komme til de fremmedes kendskab, og det er ikke sikkert, at byen Ribe, om den skal kappes med de nærliggende søstæder, staar tilbage for disse.

Denne danske by ligger i Jylland ved Nordsøens sydlige kyst omgivet af græsrig, frugtbar og sunde egne.

Men hvis man drager mod nord eller nordvest møder man øde egne og ca. fire mil fra byen strækker sig store skove. Mod øst derimod vil man ikke savne afveksling i de skønne dalstrøg med strømmende aaløb, og hvor marker og skove stadig veksler. Herfra strækker sig de kgl. jagtindelukker lige til Østersøen.

Byen omslynges fuldstændigt af Nipsaaen, der helt lukker af for sydsiden og som paa nordsiden løber sammen med Tvedaaen, desuden løber den gennem byen, og deler den i tre dele, saa man med rette kan kalde den »Tripolis«¹⁾. Over disse aaløb fører broer bygget paa pæle, og det strømmende vand udnyttes af vandmøller. Vest for byen samles de forskellige aaløb atter i eet, der løber lige forbi det kgl. slot, snor sig i meandriske slyngninger gennem engene, som undertiden oversvømmes viden om, for omsider at forsvinde i havets skød. Dette frembyder en mil fra byen en bekvem red, dækket af en ørække, der strækker sig til begge sider og som kendes af sømanden under disse navne: Manø, Fanø, Før, Sild, Amrum og Helgoland. I havet driver adskillige nationer et meget givende fiskeri. Paa grund af tidevandets skiften og den lave kyst sker der næsten ved hvert jævndøgn store oversvømmelser. Byen kan da helt

1) d. v. s. »tre bver«.

indesluttet af en saadan stormflod, ja endog helt oversvømmes, saa kun byens højeste punkt, som paa dansk hedder Liljebjerget, rager op over vandet, hvor da byens ulykkelige indvaanere trænges sammen.

Hvornaar byen er grundlagt vil forfatteren lade staa hen; men sikkert er det, at den er de gamle cimbrers hjemstavn, nemlig dem som Ptolemæus kalder fundusier; ogsaa Tacitus¹⁾ anfører spor af dem ved havets bred — Ribe²⁾, paa hans tid, nemlig kort efter Kristi fødsel.

I Ribe fik den kristne religion sit første faste sæde i disse egne. Den førtes hertil fra England og ved Liufdags³⁾ iver rejstes her den første bispekirke; han foretog den hellige daabshandling ved bredderne af den strømmende Nipsaa, i hvilken han ogsaa siges at have opnaaet martyriets krone. Kirken, der rejstes i Ribe, var den første efter Slesvig, den var tarvelig og kunstløs fra begyndelsen, men er i tidens løb stadig blevet forskønnet, saa den nu ikke staar tilbage for nogen kirke, hverken her i landet eller i andre lande. Den er blevet forsynet med dristige hvælvinger og koret kunstfærdigt udsmykket. En mængde søjler hugget i granit knejser i rank styrke. Den skønne bygning er opført i en imponerende størrelse, og da især taarnet, som er bygget dels af tegl og dels af hugne kvadre, og hvis mure naar en højde af 106 af vore alen. Her oppe fra er der en vid udsigt, man kan se indtil 6 mil fra byen. Omegnens krongods er nu tillagt et theologisk lektorat og kathedralskolens bibliothek. Bispem i Ribe staar i spidsen for det største stift i hele Danmark, omfattende 284 kirker. Her

1) Tacitus har i sit skrift fra 98 e. v. t. om germanerne omtalt Danmark; det første Danmarkskort giver Ptolemæus (levede i 2. aarh. e. v. t.) i sin geografi.

2) Ribe benævnes paa latin altid Ripa, der betyder strandbred.

3) Friseren Liufdag var den første biskop i Ribe, indviet 948.

i byen blev ogsaa landets første bogtrykkeri oprettet¹⁾. Ældst er ogsaa vort kannikesamfund²⁾, hvis medlemmer, som privilegierne viser, er ligestillede med rigets adel. De høje danske konger har stadig bekræftet borgernes love og kommunale beslutninger, og disses udførelse overvaages alvorligt og strengt af byens velvise magistrat, der herfor kunde fortjene palmens pris. Herom findes det ordsprog, at ialtfald Riberret skeler ikke til andre hensyn end strengthed og retfærdighed. Byens borgere har en sund begavelse og en ordentlig levemaade, det regnes almindeligt for en skændsel ikke at tjene Gud tilbørligt. Byens kvinder, gifte som ugifte, er jævne og ærbare i deres færden og med en vis medfødt alvor i væsen.

Høje kansler; i overensstemmelse med Jeres vilje og befaling, som jeg helt undergiver mig, har jeg her ladet uomtalt det, som jeg har behandlet udførligt andre steder, og blot givet det tilstrækkelige for læseren.

III.

Det, Vedel her har ladet uomtalt, kendes fra Peder Terpagers »Ripæ Cimbricæ«. Peder Terpager er født i Ribe og levede sin meste tid i denne sin højt elskede fødeby, hvor han beklædte det af Vedel i det foregaaende nævnte theologiske lektorat. Han var en flittig samler, især af alt, hvad der vedrørte Ribe, og herom handler da ogsaa hans hovedværk »Ripæ Cimbricæ« (den jyske by Ribe), en paa latin affattet historisk og topografisk skildring, der udkom 1736, hertil knytter sig saa en samling af indskrifter fra Ribe. »Inscriptiones Ripenses« fra 1702.

1) Ikke rigtigt. De første bøger her i landet tryktes i Odense 1482.

2) Kannikesamfundet i Ribe stiftedes 1145 og var saaledes yngre end Lund, Roskilde og Viborg.

Om tilføjelserne til Vedels Ribebeskrivelse siger Terpager¹⁾, at de er skrevet ud af salig Vedels egenhændige brev omhandlende byen Ribe, og at de mangler i det brev, som forfatteren sendte til kansleren Niels Kaas, og som er udgivet af Braun i *Theatrum urbium*. Da de saaledes ikke kom offentlig frem, og dog forekom ham værdige til at komme for dagens lys, lod han dem trykke i sit værk, og de skal da ogsaa anføres her:

Anders Vedel har ikke ilde sammenlignet byens form med det menneskelige legeme. Som fødder kan man opfatte engene, hvorfra man kommer ind i byen over en bro i umiddelbar nærhed af den for faa aar siden nedrevne Kristi gravs kirke, til højre har man da kirken, der var helliget St. Peder, men som ikke mere bruges til gudstjeneste og som nu blot værnes af sin graa ældes ærværdighed²⁾; ligeledes til højre har man havnen, der, efter at have blomstret i aarhundreder, nu lider tilbagegangens onde skæbne efter krigens ulykker og de følgende tiders nød og elendighed. Gaar man over endnu en bro og gennem et murstenstaarn med en prægtig port ligger selve byen aaben foran een. En gade med høje og pragtfulde huse paa begge sider kan man opfatte som byens stærke og kraftige skinneben. Gaar man videre over endnu en bro, kommer man til torvet, der er byens bryst, i hvilket domkirken er hjertet. Til begge sider strækker sig herfra to gader ligesom arme, hvorfra der udløber gyder i mange retninger, som haandens fingre. Taarnporten, der afslutter byen mod syd, er den ene skulder og slottets port den anden, og her

1) Ripæ Cimbricæ p. 19 (Flensborg 1736).

2) Pietet kunde nu ikke redde kirken; ved nedbrydningen forbeholdt kongen sig blytaget. Danske Kancelliregistranter 1535—50, p. 384.

møder man da »Acropolis« eller det kgl. slot, der med rette kan siges at være byens hovede. Det knejser op over den vold og vandfyldte grav, der omgiver det, dets udseende er vel ikke særlig imponerende, derimod er det et solidt og velbefæstet værn.

IV.

Terpager citerer ofte Vedels brev: om forklaringen af navnet Ribe, Ptolemæus og Tacitus' formodede kendskab til byen, Liufdags virksomhed, byens tredeling, domkirkens 106 alen høje spir, ordsproget om Riber ret, Liljebjerget som tilflugtssted under oversvømmelser og oprettelsen af landets ældste bogtrykkeri. Da Terpager imidlertid ogsaa, hvor han kan, citerer Svanning, Vedels forgænger som historiograf, kan man iagttage, at Vedel ofte støtter sig paa denne sin forgængers resultater.

Vedels sammenligning mellem det menneskelige Jegeme og byens form, vil man vel nok kalde søgt, blot for domkirken som hjertet og slottet som hjernen kan billedet siges at være rammende. Vedel er betaget af byens høje alder, og at den har været hjemstavn for de vilde cimbrer, som han identificerer med den stamme Ptolemæus kalder eudusier — fundusier er en fejlskrivning¹). Nu ved vi imidlertid, at cimbrerne havde hjemme i Himmerland, og at eudusier betyder jyder, og da vistnok netop beboerne af kystlandet mellem Skern aa og Rejsby aa²); her støttes Vedels antagelse altsaa af den nyere forskning.

Den af Vedel selv foretagne forkortelse af sin Ribebeskrivelse maa siges at være heldig, han ude-

1) Gudmund Schütte: Ptolemy's maps of northern Europe, p. 19 (Khvn. 1917).

2) Vilh. la Cour i Det danske Folks Historie I, p. 227 (Khvn. 1927).

lader den noget tvivlsomme sammenligning med det menneskelige legeme og den sørgmodige beklagelse af havnens tilbagegang, der jo heller ikke stemte særlig godt med tendensen: at vise, at Ribe ikke stod tilbage for de nærliggende søstæder. Sikkert har Anders Vedel i dette værk, der spredtes over det ganske Europa villet propagandere for sin by. Selve skildringen er forøvrigt præget af hans humanistiske dannelse, han bruger klassiske billeder, aen snoer sig i meandriske slyngninger, dalstrøgene øst for byen er skønne som den græske Tempedal og Riberhus benævnes »Acropolis«. Som en pudsig kontrast til disse klassiske navne staar de gudfrygtige borgermænd og deres dydsirede kvinder, der alle lever den strenge Riberret efterrettelig.

Ribebeskrivelsen er trykt i: *Urbium mundi theatrum quintum* Auctore Georgio Braunio Agrippinate, p. 33—34; og tilføjelserne er trykt i *Ripæ Cimbricæ seu urbis Ripensis in Cimbrica sitæ descriptio per Petrum Terpager*, p. 18—19.

En Jøde i Ribe 1676.

Af *Johan Hvidtfeldt.*

Første gang, man finder jødernes forhold i Danmark nærmere bestemt, er ved forordningen af 6. februar 1651, hvorved der under 1000 rigsdalers bøde forbydes dem at komme ind i landet uden »voris special och serdelis geleitsbrif«¹⁾. Dette forbud blev ved at bestaa i den følgende tid, idet man dog allerede den 24. maj 1651 ved et missive til lensmændene havde undtaget de portugisiske jøder i Glückstadt fra bestemmelsen²⁾, og 1657 udvidedes denne undtagelse til at omfatte alle portugisiske jøder, der ansaas for finere end de tyske og polske jøder³⁾. Men først under den følgende konge Christian den femte synes jøderne for første gang at have faaet tilladelse til at bosætte sig her i landet; den første, der vides at have faaet en saadan tilladelse, er Israel Fürst, som 25. januar 1673 fik lov til at slaa sig ned i København som tobaksspinder⁴⁾. Det var ingen tilfældighed, at den første kendte, i Danmark bosatte, jøde drev denne næringsvej; thi det samme er tilfældet med næsten alle de jøder, man i den følgende tid møder her i landet, især var det dog de tyske jøder »smau-

1) V. A. Secher: *Corpus Constitutionum Daniæ* VI 3 f.

2) *Sammesteds*: 21.

3) Benj. J. Balslev: *De danske Jøders Historie* 9 f.

4) *Sammesteds*: 14.

ser i gemen kaldet«, som gav sig af hermed. Ogsaa de jøder, som boede i Fredericia omkring 1700, var ivrige tobaksspindere, og de har sikkert i høj grad været medvirkende til at grundlægge og udforme denne bys ret betydelige tobaksavl og tobaksspinderi¹⁾. De vandrende jøder gav sig især af med juvelhandel, slet ikke saa sjældent møder vi dem i datidens toldregnskaber.

Samme aar som den nævnte Israel Fürst fik tilladelse til at bosætte sig i København, fik en anden jøde, Simon Hertvigsen, der ogsaa var tobaksspinder, lov til at slaa sig ned i Ribe, der saaledes utvivlsomt er den første danske provinsby, hvori jøder har faaet opholdstilladelse. Simon Hertvigsen flyttede senere til Aarhus, hvor han drev kornhandel fra 1689 til 1696. Da han gik fallit, flygtede han til Fredericia, idet han benyttede sig af denne bys asylret. Han var gift med Rachel Isachsdatter, der formodentlig er datter af den i det følgende nævnte jøde Isaack²⁾. Han var dog i den følgende tid ikke den eneste jøde i Ribe. Der nævnes saaledes i 1694 Levin Moses og Nathan Moses. Den sidste blev 1675 grebet i Aarhus med falsk toldseddel og flygtede 1697 for sine kreditorer til Fredericia, hvor han fik 3 aars moratorium³⁾.

I det følgende skal meddeles et uddrag af Ribe stifts landemodeprotokol 1674–1682⁴⁾, der kaster et ejendommeligt lys over jødernes daværende forhold og myndighedernes stilling til overgreb overfor dem.

»Anno 1676, den 11. januar, har jeg⁵⁾ ladet den jøde Isaack, som har klaget for mig, at de af skolen,

1) Vejle Amts Aarbøger 1935. 100.

2) Balslev: anf. sted 14; Fra Ribe Amt VII 103.

3) Fra Ribe Amt VII 318.

4) Fol. 12. Ribe stiftsarkiv i Landsarkivet i Viborg.

5) Formodentlig biskoppen Peder Kragelund (1650–1681).

som ginge med diskanten¹⁾ hellig tre kongers aften, havde gjort ham gewalt i hans hus og slaget hans vinduer ind, for mig incitere, desligest rectorem scholæ med alle hørere, udi doktor Ludvichis²⁾ og magister Niels Serups³⁾ nærværelse den sag at forhøre. Og efterdi det befandtes, at hørerne samtlige var uskyldige og ikke »englig« kunde gøres bevislig, hvo af drenge det havde gjort, begærede den jøde Isaach intet videre, end han herefter maatte nyde fred og rolighed, og børnene maatte paamindes derom, hvilket rectori og hørerne blev befaleet alvorligen at forholde disciplene at holde sig fra saadan »insolentz«⁴⁾, saa fremt de ikke exemplariter vilde straffes, om de deri skulde findes skyldige, hvormed ogsaa jøden var tilfreds«.

1) Diskant var navnet paa det kor af skoledrenge, der fire gange om aaret (nytaars-, hellig tre kongers-, Mortens- og juleaften) drog rundt i byerne og sang.

2) Ludvig Pouch, født 14. oktober 1620, død 18. april 1681. Dr. med. kannik og residerende medikus. (Fra Ribe Amt VII 326).

3) Niels Jørgensen Seerup, født 9. marts 1621, sognepræst ved Domkirken fra 1653, død 1685. (Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II 449, Fra Ribe Amt VII 335).

4) Uforskammethed.

Den Mordbrænderdreng fra Borre.

Af H. K. Kristensen.

Det var Mandag den 23. August i det Herrens Aar 1686, da Bertel Pedersens Tjenestedreng i Borre i Aal Sogn pjaltet og snavset, under Angst og Skræk kom færende ind til et Par Grander i Nørborre og raabte: »O, kommer Folk, der er Ild ovre til vores!» — Ved samme Tid opdagede Bertel Pedersen, at Gaarden brændte; han var i Marken og »skaar« Korn.

Gaarden stod dog ikke til at redde. Ilden havde for godt fat i det brandfarlige Hus, tilmed kom den fra det indavlede Hø i Laden, saa hele Gaarden nedbrændte.

Snart hørtes der »Rygte og Tidende« om, at det var Bertels egen førnævnte Tjenestedreng, Søren Pedersen hed han, der hemmelig havde stukket Ild paa Gaarden, og som altsaa efter Lovens Ord maatte være en Mordbrænder¹⁾. Han var da ogsaa forsvundet af

1) Jydske Lov forklarer Mordbrand som hemmelig Brandstiftelse og belægger Forbrydelsen med Straf paa Livet, naar Mordbrænderen bliver grebet paa fersk Gerning. Danske Lov, der netop var traadt i Kraft ved denne Tid (1683), ændrede ikke væsentlig heri, idet den bestemte (6 — 19 — 1) »Setter Mand Ild i anden Mands Huus, eller Skov, med Villie, da er det Mordbrand, og vorder han tagen derved, hæve forgiort sin Hals, og enten brændes, eller styvles, og Skaden gieldes igien af hans Gods, og 40 Lod Sølv til den, der Skaden fik, og til Kongen ligesaa, og til Husbonden hans Boeslod.»

Pladsen; men Skrækken og Samvittigheden havde faaet ham til at gøre Anskrig, før han løb sin Vej.

Bertel Pedersen var Rytterbonde under det Schwænewedeske Regiment og meldte Branden og Drengen til Regimentsskriveren Antonius Barchmann. Som ret almindeligt i hine Tider varede det temmelig længe, før der blev foretaget noget. Men efter en Uges Forløb kan det nok være, der blev taget fat! Regiments-skriveren sammen med Amtets Ridefoged og to Karle »til at tage Drengen og føre ham frem« rykker i Marken. Barchmann beretter selv herom: »Da jeg den 29. Augusti fik endelig Efterretning, hvor denne mistænkte Dreng med sin Fader sig opholdt, haver jeg straks om anden Dagen den 30. dito med Ridefogden, Borgmester Laurids Thorsen i Varde, forføjet mig til Søsvighuse, som Drengens Tilhold var, Huset ladet besætte og blev Drengen mægtig«. — Derpaa førte man ham til Varde.

Hvilken drabelig Bedrift! Fire store Mandfolk tager ud for at fange et Barn paa 12 Aar. De to Herrer har nok følt det flove ved Situationen. Dog kunde Mistanken føres videre end til Barnet. Den ny Lov sagde udtrykkelig: »Raader Mand anden til Brand, og det hannem lovligen overbevises, straffes ligesom den, der Gerningen gjorde.« Det var deres Pligt at undersøge det. Kunde Barnet selv være kommet i Tanker om Brandstiftelsen? Var det ikke snarere Drengens Fader, Peder Christensen, som Aftenen før Branden havde været i Borre og talt i Enrum med Søren?

Drengen nægtede sig først skyldig og sagde, at han allerede i nogle Dage havde kunnet lugte Røg i Huset, men snart tilstod han. Man gav sig da til at udspørge ham, om det ikke var Faderen, der havde tilskyndet til Brandstiftelsen.

Maaske kunde Jagten slutte med et nok saa præ-

sentabelt Udbytte! Det ser ud til — i alt Fald modsiges det ikke i Landstingsdommen — at Søren er blevet købt til at skyde Skylden paa Faderen. Søren havde næppe Pjalter til at skjule sin Nøgenhed med og var paa det nærmeste bukseløs. Er det da underligt, at han falder for Fristelsen og det hele Pres, da Borgmesteren lovede ham nye Klæder, hvis han tilstod Faderens Medskyld?

Og saa fortalte Drengen da, hvad man ønskede.

Han fik ogsaa nyt Tøj, idet han efter Stiftamtmandens Ordre fik baade en Skjorte og en Kjortel.

Samme Dag straks efter Tilstaaelsen rykkede det samme Optog da til Hesselmed, hvor Peder Christensen arbejdede; han blev arresteret og ført til Varde, hvorpaa de to Fanger blev sat i »Byens Fængsel og Forvar.«

Næste Dag var der Forhør paa Raadhuset i Magistratens og fire Mænds Nærværelse. Regimentsskriveren ledede Forhøret, og Drengen fortalte, at Faderen kom til Borre Søndag Aften og spurgte ham, hvordan han havde det. »Tømmelig!« lød Svaret. »Hvor kommer det sig?« — »Jo,« sagde Søren, »min Husbond slager mig saa meget og giver mig ikkun lidet Mad at æde.« Da skulde Faderen have sagt: »Naar han slaar dig igen, da sæt Ild paa Gaarden og brænd den af«. — Drengen fortalte videre, at da Faderen var borte, »og det var fast sildig om Aftenen, haver hans Husbond begæret, at han skulde hjælpe ham at bære noget Korn ind, som stod i Toften, eftersom det saa ud til Regn, og der han ikke vilde, men sagde: »Det er nu saa sildig Aften«, han vilde hen at lægge sig, saa slog hans Husbond hannem nogle Slag under hans Ører.« Drengen løb da ud og lagde sig i Chr. Madsens Toft i en Risbusk. Der laa han Natten over og næste Dags Formiddag. Over

Middag gik han tilbage og kom ind til Bertels gamle Mor, som var alene hjemme. Hun spurgte ham, hvor han havde været saa længe, og hvorfor han ikke kom hjem og fik noget Mad. Han svarede, at han ikke turde. Den gamle Kone sagde da: »Han har været baade imod dig og mig som en Skjælm. Gud give, at Ild og røde Luer fortærer alt det, han har!« Saa tog hun Halvdelen af »et Smørrebrød« af Bertels Børns og gav ham. Da hun derefter gik ud, tog han et Pottelaag, lagde Ild deri fra Skorstenen og gik ud af Frembdøren¹⁾ og ind ad Kiørhusedøren²⁾ og vandrede gennem en Dør til Høladen, her lagde han Ilden i Høet »i fuld Mening, at det skulde stikke det an.« Han gik dernæst udenfor, hen til Husgavlen, hvor der var et Hul til at forke Hø ind af; da han saa, det begyndte at ryge, gik han ud i en Toft og saa sig tilbage og »fornam saa, at stor Røg og Qvalium kom fast over alt Huset«.

Skræk for, hvad han havde gjort, har da grebet Drengen, og han raabte Allarm som før fortalt. Derpaa tog han til sin »Oldefader«³⁾ i Vester Vrøgum for at faa et Par Bukser, han skulde sy; men de var ikke færdige. Han søgte da hjem til sine Forældre. Kun Moderen var hjemme; til hende sagde han, at han var sulten, at Huset var brærdt, og at Branden var opstaaet i Høet. Moderen gav ham nok Mad, men slog ham og sagde: »Du har kanske gjort det!«

I Forhøret sagde Peder Christensen, at han var et enfoldigt Menneske, de kunde gøre ved ham, hvad de vilde, men han var uskyldig. I et senere Forhør sagde han, at han den paagældende Søndag kun havde talt med Drengen om noget Vadmél til Bukserne.

1) Køkkendøren.

2) Stalddøren.

3) Bedstefader.

Men Søren svarede ham »i hans Øjne«: »Jo, saa Mænd gjorde I saa«. — Ogsaa Bertel og hans gamle Moder blev afhørt. Den gamle tilstod, at hun havde givet Drengen Brødet, og at Bertel var noget ond imod hende og uvillig med at svare hende Aftægt, men hun havde da ikke ønsket Ildebrand eller Ulykke over ham. Siden indrømmede hun dog, at hun »i Hastighed havde sagt nogle Ord om hendes Søn«.

Spørgsmaalet bliver da, om hun virkelig ikke har ladet sig henrive til ogsaa at udtale Ordene om »Ild og røde Luer« og saaledes — hvis der overhovedet har været nogen Tilskynder til Gerningen — har været den rette medskyldige. Bestræbelserne samler sig imidlertid ikke om hende, men om Peder Christensen.

Han hørte hjemme paa Søvig Gods og ikke paa Ryttergodset. Derfor optræder hans Husbond Anders Nielsen til Søvig i Sagen. Ved Forhøret paa Vester Herreds Ting den 11. September forsøgte Barchmann at faa ham til at overtage Fangerne. Anders Nielsen svarede, at Drengen tjente paa Ryttergodset og ikke vedkom ham, men han bad om at faa Faderen fri og tilbød Kaution for ham. Det vilde Barchmann ikke gaa ind paa; Drengen var rømt til Søvig Stavn og »huset og hælet« i 8 Dage, skønt Rygte og Tidende havde spredt sig overalt. Fangerne blev derfor, hvor de var.

Et Par Bønder havde kørt dem fra Varde til Tinget i Outrup. Paa Tilbagevejen gjordes der Holdt ved Grydvåd Mølle. Faderen, der sad paa den forreste Vogn, vendte sig da om og sagde noget til sin Søn. Drengen paastod, at han havde sagt: »For Guds Skyld, sig ikke, jeg har kommet dig til at gøre det. Jeg skal give dig en af mine Skjorter, at Skarnet skal komme af dig. Saa skal jeg aldrig slaa dig i dine

Dage, ej heller skal din Moder«. Men Faderen paa stod, at han ikke havde sagt andet, end at Drengen skulde blive ved Sandheden.

Om denne Episode blev der holdt flere Forhør, ogsaa Bønderne, der kørte, maatte vidne. De forklarede, at de intet havde hørt; for netop da de kom til Møllen, kom »et farligt Guds Vejr af Regn og Blæst, men saa løb de begge ind i Møllen og stak sig en Pibe Tobak an«.

Den 15. Oktober faldt Dommen over Drengen paa Kærgaards Birketing, hvorunder Borre hørte. Han dømtes for tilstaaet Mordbrand til at lide paa sit Liv »med mindre han for sine umyndige Aaringer med anden Straf paa Kroppen kan benaades«. Dagen efter skulde Peder Christensen dømmes paa Vester Herreds Ting. Han fremkom med et skriftligt Indlæg og nævnede her, hvordan han i over 6 Uger har været »udi Fængsel og Jern haardeligen anholden fra min fattige Hustru og smaa umyndige Børn« paa Grundlag af et Barns Beskyldning, der tilmed havde omfattet den gamle Kone, som stadig gik fri. »Saa sandt som Gud skal tage mig naadig og annamme mig for sit Barn paa den yderste Dag, ved jeg ikke af Drengens Ord eller Gerning at sige . . . men har altid baade herhjemme og i kongelig Majestæts Tjeneste skikket mig ærlig, tro og oprigtig som og mit Sognevidne og rigtige Pas udviser.« Hans Dom lød da ogsaa paa Frikendelse.

Men Barchmann udvirkede Tilladelse til at føre Sagen for Landstinget og gav ingen af Fangerne fri. Og dog havde Peder Christensens Hustru allerede tidligere faaet Amtmandens, von Speckhans, Tilladelse til, at Manden maatte løslades. Hun havde skrevet, at Barnet var truet og tvunget til at skyde Skylden paa Faderen. Nu klager man saa til Landsdommeren

og beretter, hvordan Manden var behandlet og stadig sad i Fængsel »til den fattige Kvindes og de smaa Børns Ruin og Ødelæggelse. Ja, dersom gode Kristne sig ikke over deres Elendighed havde sig forbarmet, havde de formedelst Faderens Borttagelse lidt Hungersnød.« Den gamle Kones Bekendelse frigør hende, men Peder Christensens Benægtelse gør, at han »er haardelig fængslet udi en mørk Kælder og Hul, og Drengen, som bekender Gerningen, sidder i Byens Tjeners Hus udi mildere Fængsel«.

Landstingets Dom faldt den 1. December. Af Forhøret skal nævnes, at Drengen blev spurgt, om hans Fader havde haft nogen Klammer eller Udstand med Bertel Pedersen. — »Nej«, lød Svaret. — Hvorfor kom Drengen til at sige det om Faderen, og hvem fik ham til det? — »Borgmester Laurids Thorsen i Varde, og han lovede en ny Klædning derfor.« — Var det da ikke sandt? — »Nej!« — Spørgsmaalene er nok her stillet paa en ganske anden Maade end i Varde!

Ved Dommen frikendtes Peder Christensen og sættes paa fri Fod. Men Søren Pedersen kendtes skyldig og skulde »skikkes til Børnehuset i København der at arbejde.«

Underligt er det at se, hvor stort et Maskineri, der blev sat i Gang, da Drengen skulde transporteres til København. Der blev udstedt et Kongebrev til Stiftamtmand, Fogder, Borgmestre og andre, »som paa vore Vegne haver at gøre og lade«, at de skulde hjælpe til med Transporten af Søren Pedersen. Speckhan befalede da for sit Vedkommende, at Rytterbønderne »ved Vogne og Magt« skulde føre Drengen til Kolding. Saadan er det vel ogsaa endt som Ægtkørsel af Bønderne i de andre Amter. Det hele er sat i Gang for at spare nogle rede Pen-

ge; men som det i Reglen gik, kom det sluttelig til at hvile som en Byrde paa Bonden.

Dog blev denne ikke særlig store Sag dyr nok for Regimentskassen. Vi skal nævne Posterne efter Barchmanns Regnskab:

	Rd.	Mk.	Sk.
De to Karle, der arresterede Drengen . . .	4		
— — — Faderen . . .	4		
Papir og Skriverløn 31. Aug.	3		
— — — 11. Sep.	5	8	
Til Bytjeneren og en ridende, som førte Fangerne til Tinget	2		
Papir og Skriverløn 18. Sep.	2		
En Karl at følge Fangerne	2		
Papir og Skriverløn 15. Okt.	3	8	
Forseglingspenge	1	4	
2 ridende med Fangerne	4		
Udgifter ved Dommen 16. Okt.	9	12	
2 Karle	4		
Tingsvidne 12. Nov.	1	4	
Bud efter Landstingsstævning	1	3	
Stævningen	1		4
2 Vogne til Viborg med Fangerne	12		
1 Vogn til Barchmann	6		
Gevaldigeren med hans Knægt, som førte Fangerne frem og tilbage, med Fortæring	3		
En ridende, som Dag og Nat havde Op- sigt med Fangerne	3		
Barchmanns Fortæring paa Rejsen i 8 Dage	2		
Landstingsdommen	5	2	8
Begge Fangers Fortæring, 30. Aug. til 1. Dec.	7	4	
Drengens Kost fra 1. Decbr. til 1. Jan. 1687	1	1	12
— Vadmelskjortel	5	4	
— Skjorte	2	2	
Varde Bytjener, som fulgtes med Fangerne til og fra Tinget og Nat og Dag havde Opsigt med dem og havde dem i sit eget Hus	2		
1 ridende Bud, som fulgte med Barchmanns Tjener til Koldinghus	1	4	

Sluttelig kommer den Post, der virker mest

rørende: „Ladet gjøre 2 smaa Jern, som kom om Fødderne paa Drengen og maatte blive ved hannem, saasom ingensteds var saa smaat Jern”	Rd.	Mk.	Sk.
		1	8

55 Rd. 4 Mk. 10 Sk.

Den følgende Session fandt Regningen for stor og betalte kun Barchmann 36 Rd. Tillige fik Kassen Udgift paa den fattige Bertel Pedersen, som maatte hjælpes til et nyt Hus. Han havde faaet opført et lille Jordhus og 2 Fag anden Bygning. Sessionen skænkede ham 2 Aars Frihed for Rytterhold og 10 Sletdaler til Hjælp til Bygningstømmer. Det har dog ikke kunnet redde ham, allerede 1690 er han ikke længere paa Gaarden, der er i ussel Tilstand.

Ulykkeligst gik det dog den lille Mordbrænderdreng, der maatte til Børnehuset, dette frygteligt uhyggelige Arnested for Laster og Forbrydelser, hvor han efter al Sansynlighed er gaaet sin svage Morals fuldstændige Undergang i Møde.

(Kilde: 1. jyske Rytterregiments Kasseregnskaber 1686–87, med Bilage. do. 1690).

Skørter paa Hovedet.

Af *H. K. Kristensen.*

De, der har læst Carit Etlars i sin Tid saa bekendte Roman: »Viben Peter« — en Fortælling fra Reformationstiden — vil maaske huske det Sted, hvor Drengen Maes Frents bliver hængt som Spion foran Meldorf. Forfatteren fortæller, at under Galgen sad Moderen sammenkrøben og ubevægelig. »Hun havde trukket sit Skørt op over Hovedet, saaledes, at det aldeles skjulte Ansigtet . . . Af og til hævede hun sit Hoved og saa i Vejret, det viste da et forfærdeligt Udtryk af Fortvivlelse, som fik Luft i et dybt Suk eller et kvalt Skrig, derefter sank hun sammen igen«.

Med dette Træk, hvor den sørgende Kvinde søger at skjule sit Ansigt og sin Sorg under det optrukne Skørt, har Carit Etlar — bevidst eller ubevidst — fremstillet en Skik, som netop i Renaissancetiden og senere var almindelig udbredt, og som er ret godt kendt fra Vestjylland.

Det Klædningsstykke, man ellers brugte specielt til Sorg, i alt Fald i de højere Kredse, var den lange, sorte Kaabe, baaret om Halsen eller paa Skuldrene. Men baade fra Holland, Tyskland og Danmark kendes der Eksempler paa, at den ikke altid blev baaret om Halsen, men paa Hovedet¹⁾. Fra vor Egn er det

1) Elna Mygdal: Amagerdragter. Vævninger og Syninger, 90.

saaledes vel kendt fra Ribe og Ringkøbing¹⁾. Baade i disse Byer og i København blev der udstedt Forbud mod, at andre end den afdødes Enke og allernærmeste Slægtninge bar Kaaben over Hovedet. Det var en underlig Udartning af Skikken, naar Kvindene i Ribe stillede saaledes tilslørede baade til Bryllupper, Barnedaab og andre Fester. Det kunde da ikke altid være Sorg, Kaaben skjulte. Forøvrigt vedvarede Skikken trods Forbud og Trussel om Straf, saa Ribe efter over 40 Aars Forløb atter maatte gribe ind mod Skikken. 14. Decbr. 1607 bestemmes da af Borgmestre og Raad med Lensmandens Samtykke, »at vores Hustruer og Døtre fra nu paa Juledag førstkommandes at begynde og siden altid derefter skal gaa med deres Kaaber paa Halsen her udi Byen til Kirken og andre ærlige Forsamlinger, undtagen hvad Enker belanger, dennem at stande fri fore at gange efter deres egen Villie saa længe og stakket som de ville. Mens ogsaa om nogen, som haver mistet sin næste Slægt, som er Fader, Moder, Søster eller Broder eller andre deres næste biødsforvante, da dennem at tilstedes at gange med Kaaber paa Hovedet ved et halvt Aars Tid, saavel som de, der følger noget Lig til Graven, da dennem at gange hver som dem synes godt at være.« Overtrædelse skulde straffes med Pengebøder.

Efterhaanden som Skikken bredte sig ned i de jævne Lag og til de fattige, kom den til at berøre Almueskvinder, der ikke havde Raad til at have en særlig Sørgekaabe, Kappe eller Hovedkaabe. Man fandt da paa at bruge et sort Skørt i Stedet for. At dette har været Udviklingsgangen kan skønnes deraf, at de ældste Kilder kun omtaler Kaaber paa Hove-

1) Se Troels Lund: Dagligt Liv IV, 126 f. og Litteraturhenvisning der.

det, de yngre baade Kaaber og Skørter og de yngste kun Skørter. Det stemmer godt overens hermed, naar Chr. Sørensen Testrup skriver omkring 1732 i sin Rinds Herreds Krønike: »Det var og en Mode i forrige Tider, at Konerne ginge med sorte Kaaber over sig i Kirken, og havde samme ganske brede Kraver, og hvo disse ej kunde formaa, de tog et stort Skiørt over deres Hoved, denne Mode er gaet af Brug, saa det nu er rart (sjældent) at se en gammel Kone med et sort Skiørt over sig til Kirke; tilforn skulde hver Mand give sin Datter saadan sort Klædeskaabe, naar hun skulde giftes«.

Tæt op mod vore Dage har manges Kvinde i en snæver Vending brugt at slaa Skørtet op over Hovedet, naar hun skulde ud i daarligt Vejr. Der er da intet underligt i, at hun i sin Tid søgte at efterleve Moden ved i Stedet for Kaaben at bære Skørtet over Hovedet.

Men ogsaa det blev misbrugt. Et stort Tal af Kvinder fornummede sig paa den Vis til hver Kirkegang. Det krasseste Eksempel herpaa foreligger fra Varde. Her var der Kvinder, der ligefrem brugte Skørtet som et Skalkeskjul til at faa sig en Lur under den lange og tørre Prædiken. Det findes nævnt i et kasseret Kongebrev til Borgmestre og Raad, udfærdiget efter Sekretær Krag's Ordre. Det lyder saaledes: »Vor Naade tilforn. Eftersom os underdanigst andraget er, at der i vor Kjøbsted Varde stor Uskikkelighed og Misbrug skal begaaes af en Del Kvindfolk, som ere komne ud i Vane at komme til Kirke med Kaabe eller Skjørt paa Hovedet, ganske tildækket, idet de derunder, naar Gudstjeneste forrettes, sætte sig trykkelig til at sove, endog i Skriftestolen, og naar det hellige og højværdige Alterens Sakramente uddeles, af Præsterne besværligen skal kunne vides, hvem de

til Skrifte steder eller Sakrament meddeler. Da er vores naadigste Vilje og Befaling, at I om dette forskrevne en skikkelig og tjenlig Anordning paa videre vores Ratification med forderligste gører. Hafniæ 31. Jan. 1668.«¹⁾).

Selv om dette Kongebrev ikke kom til at gribe forstyrrende ind i de søvnige Varde Borgerinders Kirkedragt, da Brevet blev kasseret, har Byen dog utvivlsomt ligesom Ribe faaet »en skikkelig og tjenlig« Ordning paa Forholdet, saa kun Enken og de nærmeste har maattet bære Kaabe eller Skørt paa Hovedet. Og saadan har Skikken holdt sig, indtil den blev fortrængt af Sørgefloret.

Endnu i over 100 Aar holdt Skikken sig trofast paa Egnen ude paa Landet. Herom skriver Th. Bredsdorff følgende 1763: »Paa den vestre Egn i Jylland har jeg remarqveret den Skik ved deres Ligbegængelse, at, da Liget bliver aget til Kirkeporten, saa sidder Enken eller den næst sørgende af Kvindfolk bag Liget paa samme Vogn og har ikke alene sorte Klæder paa, men endog et sort Skørt over Hovedet, med hvilken Sørgehabit hun stedse klæder sig, naar hun kommer til Kirke hele Sørgetiden om. Dog maa jeg sige, at i Ovtrup Sogn, som var min salig Faders Annex, hvor det synes, at Almuen i Almindelighed havde en fornemmere Levemaade end i Hovedsognet Lunde, var det alene de fattige, som brugte denne Sørgeeqvipage; de andre brugte mest Floor om Hovedet, ligesom det er brugeligt paa den østre Egn.«²⁾ Skønt Bredsdorff var Præst i Ollerup, var han velkendt med jyske Forhold og ikke mindst Vardeegens. Vi ser da, at i et enkelt fremmeligt Sogn er Skikken ved at ophøre, saadan som det vel forlængst

1) Ny kirkehist. Sml. 1867—68, 458—59.

2) Ny kgl. Sml. 4°, 652. H. K. Kristensen: Ovtrup Sogn, 447.

har været Tilfældet i Købstæderne. I den følgende Menneskealder er den vel helt forsvundet herude.

Rørdam skriver det anførte Sted i Ny kirkehistoriske Samlinger: »Den Skik at gaa med Kaaben paa Hovedet synes at have været en ejendommelig Maade at bære Sorg paa i Vestjylland«. Ogsaa hos Troels Lund faar man nærmest Indtryk af, at Skikken er begrænset til Ribe—Ringkøbing. Testrups Bemærkning viser os den imidlertid i Rinds Herred, og i Elna Mygdals Bog »Amagerdragter, Vævninger og Syninger« ser man, at der ikke blot bruges Kaaber paa Hovedet til Sorg over vide Strækninger, men at ogsaa Skikken med at bære Skørter paa Hovedet var udbredt langt ud over Vestjylland. Her nævnes Øerne Fanø, Fur, Læsø, Samsø, Drejø og Amager som Steder, hvor Skikken har været brugt temmelig sent, tillige var Skikken udbredt over det meste af Skaane og en Del af Halland. De dragtrige Amagere havde endogsaa et Skørt udelukkende til dette Brug og udstyret paa en særlig Maade, nemlig Jøben, som brugtes helt til 1882 eller 1873. Betegnende er det, at Kvinder, der levede endnu, da Elna Mygdal skrev sin Bog i 1930, og som selv havde baaret Jøb i deres Ungdom, fandt, »at den virkelig svarede til sin Hensigt: at skjule Sorgen.«¹⁾

1) Elna Mygdal: Amagerdragter, 22.

Småting.

I det svenske arkæologiske tidsskrift »Fornvännen« findes ofte meget interessante artikler. For 1935 s. 65 f. eks. en artikel om konstatering af gamle bopladser ved hjælp af jordens fosforsyreindhold, noget, som der også før har været skrevet om i samme tidsskrift. Det indhold af fosforsyre, som jorden engang får, er som bekendt meget stabilt; måske det dog overrasker de fleste, at også *stenalderens* bopladser kan konstateres ad den vej, idet endog så gamle pladsers fosforsyreindhold kan gå op til det 10–20 dobbelte i forhold til den omgivende mark.

I den pågældende artikel er sagen ført endnu længere frem, idet man her prøver at fastlægge skånske landsbyers forholdsvise alder efter bypladsens fosforsyreindhold, — en højst ejendommelig metode, men som ikke synes at være uden resultat. — Ligeledes har man længere nord på, i bygden om Falkøping, kunnet fastslå en stærk stenalderbebyggelse, mens denne, efter samme metode, er langt svagere hen ad Vättern til.

Af ikke mindre interesse er Mårten Stenbergers artikel s. 1–18 om »en jernaldersgård på norra Øland«, og samme forfatters anmeldelse af normanden Jan Petersens undersøgelse af »gammel gårdsanlegg i Rogaland«, mest fra folkevandringstid, men også noget tidligere. Atter her finder vi dette »treski-

bede« hus, som synes spredt over nordisk område fra Vestjylland til Gotland og over til Norge: to rækker pæle med ledere til at bære taget; men dette sidste gik så langt ned og ud, at der blev et rum paa c. 3 alen *udenfor* pælrækkerne, men *indenfor* yder-væggen og den sidste var altså meget lav. En bygningsskik, som man direkte og indirekte har kunnet se spor af lige til vore dage. Måske har de forskere ret, som påstår, at det er *teltet*, der er forbilledet. Endnu bedre bevaret er her i Danmark en anden jernalderlevning: Dyrene i samme længe som folkene, dog meget tidligt, f. eks. i Ginderup, en skillevæg imellem. Når man i Nordskandinavien og Finland siden er kommen bort derfra, og gården har opløst sig i en hel samling huse, så kommer det vel dels fra, at man har haft træ nok og dels fra det mere stabile vinterklima. Klimaet i Danmark derimod var, specielt fra jernalderen af, et sådant, at man nok om vinteren kunde ønske at færdes inden døre så meget som muligt. Og da det var sparsomt med træet, og, i vestjydske egne ialfald, vistnok tidligere end man før har antaget, så fristedes man heller ikke af den grund til at forlade den gamle bygningsskik med vendrevæg og lerklining og lyngtag. »Den enlængede gård« har da også holdt sig langt ned i tiden, og navnlig er det interessant, at selv århundreder efter, at den firlængede gård har udviklet sig, byggede man fremdeles således, at folk og dyr kunde være i samme længe, sådan som det den dag idag kan ses langs vestkysten fra Varde å og sydefter. Dette har vore fædre for ca. 2000 år siden altså også gjort. Men det er ikke blot med interesse, men også med en vis ærbødighed, at man betragter et så ældgammelt træk, der selvfølgelig har sine gode, solide grunde. Disse

grunde vil imidlertid læseren nok selv kunne finde ud af.

S. A.

Folketro.

Der er det sidste årstid kommen mig for øje en del træk af den gamle folketro, som jeg har lyst til her at drage frem, også fordi de for de flestes vedkommende må anses for så *urgamle*, at de kan gendes verden over, — fra Australnegere til Eskimoer.

I Hardsyssels årbog for 1936 s. 86 fremdrager Aug. F. Schmidt endel interessante træk fra Aulum sogn, optegnet af en gammel pige, Kristiane Olesen. Sidst i 90'erne tjente hun på Aulum fattiggård, og venlig og godsindet som hun var vandt hun her de gamle fattiglemmers tillid. Hun har siddet og hørt på folk, hvis erindring gik tilbage til 1820, og da det åndelige liv dengang udelukkende var tradition, så rækker disse erindringer meget meget længere tilbage, længere end fortælleren selv ved, ja langt op i oldtiden.

Her fortælles om bryllupsskikke, om brudelys og livslys, om mærkelige ting, folk foretog sig på dødslejet, og som nu ingen mere forstår det mindste af: En gammel kone ruller de sidste mellemader, hun fik, ind i lagnet, meningen var, at hun vilde have dem med i graven. En mand vender sig på det sidste om mod væggen og viller hø til sine køer, de skal ikke mangle noget, når han er borte. En moder måler ved hjælp af overlagenet tøj af til sine børn, inden hun dør: det er til Maren, det er til Inger, og sådan gik hun rækken igennem. I 1920 fandt man i en grav på Aulum kirkegård en saks og en flaske vand. Der skal også nok have været nål og tråd. En uforløst kvinde har fået disse ting med sig, noget man også har andre eksempler på.

I Vendsyssels årbøger 1935–36, s. 275, fortæller købmand Jens Tønnesen nogle træk af gammel folketro mellem Skagensfiskere. Næsten ingenting der blot kom i nærheden af fiskerne eller havde med fiskeriet at gøre kunde nævnes med sit rette navn, — ikke katten, der ved rensningen af fisken kom og vilde have en bid — den hed *Mads Hald* og lød godt nok navnet — ikke møllen, der brugtes som sømærke, den hed *Trindelen*. Særlig galt var det med præsten, at nævne ham eller hans navn kunde spolele garn og fiskeri for lange tider. Han hed derfor *lodne Anders*. — Vi ser her den urgamle opfattelse, som er kendt verden over, at navnet *er* personen (ligesom skygge og fodspor også omtrent er identisk med manden), og derfor kan dette at bruge navnet være ligesom for nærgående, — i mange tilfælde er det helt forbudt — og man kan resikere, at der reageres, ligegyldigt om det er ting, dyr eller mennesker, ved at der voldes uheld eller ulykker; det er bedst at være forsigtig. De gamle holder jo heller ikke af at nævne mus og rotter ved deres rette navn. De kunde hævne sig. Man ofrede et stykke brød til havet, når garnene var sat, og når solen stod op, hvad ofte var tilfældet, når fiskerne var på hjemvejen, så slap man årerne og tog huen af. Utvivlsomt er dette sidste en rest af ældgammel soldyrkelse.

I et meget interessant stykke om trolddom i *Dalarna* (svenska landsmål ock svenskt folkliv 1935. 3.) fortælles om en af heksene, at »denna kvinna utförde även hedniska offer, ty hon bekände ock sigh hafva sine smørkåppar på åhserne, men ingen kunde finna dem uthan hon«. Her er altså tale om det ældgamle offer til solen, vist altid smør, og som man lagde i en hulhed i stenen. Ofte var sikkert denne hulhed frembragt ved kunst, der kunde jo godt bruges en

gammel ildboringssten eller en portstolpesten; i Sverrig, mener forf., var der mest tale om »älvkvarnar«, jættegryder. Men når der er flere af disse skålformede fordybninger i samme sten, somme tider en uhyre mængde (se f. eks. »solstenen« ved Askov højskole), så er de naturligvis hugget ud med vilje og hensigt.

I det finske tidsskrift »Budkavlen« (budstikken) 1936. 57., findes en afhandling om »fotspårets magi«. Det er egentlig samme gamle tankegang som med *navnet*: helst skal det undgås, om det er muligt, at ting, billeder eller symboler tilhørende en selv kommer i andres magt, hvad enten det er noget rent materielt som hår, negle, tøj, eller noget mere uhåndgribeligt: skyggen, fodsporet, navnet ell. lign. Naturligvis er det *ikke* muligt. Det kunde ikke altid hindres, at skarnsfolk brugte den slags midler til at skade en: søm eller nåle i fodsporet, eller et voksbillede af en fjende, eller ialfald af den, man vil skade, stikkes fuld af knappenåle, — han bliver syg og kan ikke komme sig, så længe nålene sidder. Et skademiddel, som overordentlig hyppigt er fremme i hekseprocesserne. Men fodsporets magi rækker videre. Også dyrene kan man tumle ad den vej. Slår man søm i hestens fodspor, bliver den halt, det samme gælder også *vildtet*, og på den måde kan dette stykke folketro formodentlig føres mere end 10,000 år tilbage. Men også da dyrene blev tæmmede, kunde der være brug for nogle småkunster af den slags. Man skal slette sporene ud efter hest eller ko, som er fremmed og første gang føres ind i stalden, så vil den ikke længes tilbage. Der er iøvrigt også andre og mere omstændelige fremgangsmåder. Når kørerne om foråret kommer ud første gang, skal man skære nogle spor løs, hvor de har trådt, og *vende dem om*, så vil kørerne af sig selv komme hjem, når de skal. Det kan tilføjes,

at de ældste kristne love og bud vender sig meget skarpt mod denne tilbedelse af fødder og fodspor.

Ja, det er den slags, man plejer at kalde overtro. Det *var* imidlertid tro, om der nogensinde har været tro til, og det lige til bunden af hine primitive menneskers sind. De mente at have sikre *erfaringer* for, at sådan og sådan. — De havde også set nissen og andre mærkelige ting. Det var sikkert som dagen. — Men man skal lægge mærke til, at hvor meget de så havde *set* (»man må jo da tro sine egne øjne«), så var denne tro dog meget langt fra materielt præget. *Den var væsentlig åndelig*. Thi deres egentlige baggrund var en *åndstro*. Ikke på en enkelt ånd, men på mange, nogle gode og nogle onde, mest det sidste, og det siger jo noget om livserfaringen. Og hvad mennesket her kunde gøre, for enten at drage lykken, eller ialfald værgе sig mod uheld, var jo også *væsentlig* af åndelig, nemlig af *symbolsk* art. For hver gang man anvender materielle midler, f. eks. medicin af en eller anden art, anvender man hundrede gange symboler. Og det kan vel siges, at efterhånden som troen på disse symbolers magt er brudt, er betingelserne for et åndeligt liv blevet ringere, thi der kom desværre ikke ret nogen anden tro istedet, som betød tilnærmelsesvis det, som det gamle havde betydet.

S. A.

Af Mogens B. Mackeprangs Bog ses bl. a., at arkæologerne fremdeles mest regner med *jævne overgange* mellem perioderne, — vandrings- og katastrofetheorierne er væsentlig forladt. Dog mener vist alle nu, at de vestjyske »øksefolk«, hvis grave er de meget lave høje (især talrige i Ribe amt), som man knapt lægger mærke til, er indvandret en gang i yngre stenalder, for godt 4000 år siden og er blevet her. Et

uhyre nøjsomt og meget krigersk folk, som landets indbyggere ikke har kunnet klare sig for. Indvandrerne er stadig trængt længere mod øst indtil kampene endte i folkeblanding og samarbejde, og det synes at være denne frugtbare folkeblanding, som har skabt bronzealderens barbariske pragt og dog på mange måder så fine kultur. Men den jævne mand bruger fremdeles for en stor del stenredskaber, thi broncen er *meget* dyr, og denne »stenalder« er fortsat endog et stykke ind i jernalderen.

For så vidt er der heller ikke her noget brud. Alligevel er det ganske mærkeligt så hurtig og fuldstændig bronzealderens rige kultur forsvinder, og en tarvelig jernalderkultur, præget af stor fattigdom, kommer i stedet. Man har her i de senere år talt meget om en *klimaforværring*, som nok også er en væsentlig del af forklaringen, men også om den *afspærring* (fra den romerske kultur), som det store keltiske folk i århundrederne f. Chr. etablerede syd for os. — Under presset af denne afspærring, som jo ikke var af fredelig art, kan også stammer fra det nuværende N. Tyskland være trængt ind i Danmark, lige som Venderne (under pres af tyske nybyggere) 1500 år senere. Her kan vist foreligge et både — og. — Der er sket en stærk *samfundsrevolution*, forårsaget af klimaforringelsen, som man ikke hurtig nok har kunnet tilpasse sig til, og som derfor har medført stor misvækst og hungersnød og dermed den forvænte overklassens undergang med samt deres kultur, — en sådan overgang kan godt tænkes dengang at have været langt brutalere og mere ødelæggende, end vi kender til det. Og samtidig eller derefter kan et indfald af fremmede stammer syd fra være sandsynlig, og mod dem har man under de opløste samfundsforhold ikke kunnet værgе sig.

Der er ialfald *et* forhold, som vel vanskelig kan forklares på anden måde: at alt *stednavnestoffet* fra bronzealderen synes fuldstændig forsvundet. Så vidt vi kan se går *vore* stednavne, selv de ældste, ikke længere tilbage end til jernalderens begyndelse. Dette behøver naturligvis ikke at betyde et folkeskifte, men det kan godt betyde fremmede elementers overmagt, og det lige til Sjælland og Skåne. Jfr. danske og norske stednavne i England og Nordmandiet 12—1300 senere.

S. A.

Om »oldtidens landsby i Danmark« har Gudmund Hatt skrevet i sidste hefte af »fortid og nutid«, 1936. Største delen handler om de *oldtidsagre*, som han så grundig og flittig har undersøgt. I artiklens slutning kommer han dog også ind på *landsbyfællesskabet*, som man for tiden spekulerer endel over.

Spørgsmålet er måske simplere, end man tænker. Når den enkelte families besiddelser var delt så *ofte*, at stykkerne lå spredt mellem hinanden, og så *længe*, at det var fremmede, og den oprindelige familie uvedkommende, der sad med en stor del af agrene, så *er* fællesskabet allerede godt igang. Resten er vist ordnet fra oven: af herremanden eller lensmanden, som Gudmund Hatt også antyder. For at hovarbejdet kunde foregå i nogenlunde fredelighed skulde bønderne helst være så ligestillet og afhængig af hinanden som muligt. Og specielt kan man have ønsket et sådant fællesskab, fordi man inden for dette bedst kunde tøjle selvejerbøndernes selvstændighedstrang. Se også Vejenbogen s. 30.

S. A.

Anmeldelser.

V. Nordmann: Menneskets Indvandring til Norden. Reitzels forlag 1936. 5,00.

Hvis de, der er optaget af vor oldtid, læser denne bog, vil de sikkert indrømme, at dette er noget af det interessanteste, de endnu har set om denne sag. Dertil kommer, at det ikke er enkeltoplysninger, men en sjælden grundig og overskuelig helhed, flittig og dygtig bygget op af de mange enkeltheder, som derom er fremkommen de sidste 30—40 år. Og så de nyeste fund: fra Hamborgeggen, fra Bølling sø v. Engesvang og fra Vest og Nordnorge er taget med, og dette nyere materiale er måske det man først og fremmest vil standse ved, da endel af det peger endnu længere tilbage end Maglemose og Sværdborgs fundene, måske er det 15—20000 år siden disse mennesker, hvis efterladenskaber vi her har fundet, har levet. Og måske har disse rensdyrjægere om sommeren færdedes langs Vestjyllands isbræer og har set det uhyre naturspil, som afsmeltningen må have været.

Mogens B. Mackeprang: Fra Rensdyrjægere til Vikinger. Jespersen og Pio 1936.

Med de første 20—30 sider falder denne bog sammen med Nordmanns. Resten er en fortsættelse, ned til den historiske tid, en morsom, klar og i enhver henseende overkommelig fremstilling af vor oldtid.

Det er tiltalende for læseren, som gerne vil have noget fast at holde sig til, at forf. ikke er så bange for at nævne årstal, jeg kan heller ikke indse, hvorfor man skal holde tilbage, enhver ved jo, at tallene er i høj grad omtrentlige: at det er c. 14,000 år siden, at isen forlod Sjælland, 11,000 år siden isranden stod ved de store svenske søer og 9,000 år siden at isen blev trængt tilbage til højfjeldsområderne. For Hamborgs kulturens vedkommende regnes der endog med c. 20,000 år, og de vestjyske fund er næppe meget yngre. Det kan vel så ikke være så meget kortere siden, at den vestjyske isrands tilbagemarsch er begyndt. Et af bogens problemer er omtalt under »Smaating«.

C. Klitgård: Vendsysselske veje. Fra middelalderen til c. 1860. Historisk-topografiske studier, Hjørring 1936.

Det er en tillokkende, men besværlig opgave, Klitgård der har taget op. Der må først og fremmest arbejdes i marken med gamle folks udsagn til hjælp, men dermed når man sjælden mere end et godt 100 år tilbage. Siden må de skriftlige kilder, tingbøger, kongebreve o. lgn. benyttes. Klitgård kan imidlertid begge dele, navnlig med sin »Hvetbo herred« har han vist, at man kan få en del ud af en tingbog. Når man kan læse den vel at mærke. Også kroerne og broerne, som jo hører naturlig sammen med vejene, får man endel at vide om, navnlig broerne. Bogen giver et meget stærkt indtryk af, hvor besværlig og vanskelig færdslen var i gammel tid, — i stærke regnperioder kunde broer være bortrevne og man kunde komme til at vente i dagevis, før man kunde komme frem. Farlige var sådanne rejser selvfølgelig også; der nævnes ikke så få eksempler på, at rejsende mistede livet, navnlig ved oversvømmelserne.

Niels Thøgersen: Fra Lindknud sogn. Udgivet af August F. Schmidt. Lindknud 1936.

I højere grad end det plejer at være tilfældet er denne bog skrevet for sognets og nærmeste omsgns folk. August F. Schmidts store og mangeartede historiske viden ses jo nok både her og der, når han har søgt at give Niels Thøgersens erindringer et dybere og videre historisk grundlag, men væsentlig må bogen betegnes som en gammel mands erindringer.

Men dette er heller ikke så lidt, især når samme mand har været så levende med i de sidste par slægtleds voldsomme udvikling, som Niels Thøgersen har. Dertil kommer, at han også praktisk har taget del i denne udvikling mere end de fleste, både som landmand og som kommunalmand, i 14 år sognerådsformand. Selv kan han huske tilbage til den tid, omkring 1870, da den moderne udvikling begyndte, og hvor hans hukommelse hører op har han gode traditioner, skriftlige og mundtlige. Af de første f. eks. Brørup-Lindknud sogneforstanderskabs (valgt 1841) forhandlingsprotokol, fattigprotokol og skoleprotokol. Han har fortalt om sit sogns udvikling sagligt, læseligt og med humor; ja, også det sidste, for »dæka åltier blyw no løjer, hur folk kommer sammel«, og det har N. T. også haft øje og sans for. — Dog synes jeg, at når nu Lindknud sogn har et barn, *Andrea Gehlert*, der er bleven verdensberømt — hvad jo ikke så mange sogne kan præstere — så skulde dog hendes historie også have været fortalt lidt mere udførligt, end det her sker. — Aug. F. Schmidt har til bogen udarbejdet en nyttig sagliste.

Fra nationalmusæets arbejdsmark 1936

Denne musæets årbog er i år ualmindelig righoldig, hvad der jo hænger sammen med de mange mær-

kelige fund der er gjort og stadig gøres. Om det er pr. instinkt eller pr. metode vore arkæologiske snus-haner går frem skal ikke kunne siges — måske er det noget af begge dele — men det er ialfald tydeligt, at evnen til at lede og finde er langt større end for blot nogle år siden. Og både iveren og sporsansen synes at brede sig også til ikkefagmændene.

Æres den, som æres bør: først kommer *Ladby-skibet* fra omkring Gorm den gamle. Enestaaende i Danmark, men har sine sidestykker i de norske skibsfund langs Oslofjorden, også i mægtige høje. Skibet er jo nu, de sørgelige rester der er (i den henseende ikke at samligne med de norske); overbygget med en glashvelving. Skamnelig plyndret er graven, som alle gamle konge og rigmandsgrave lige fra Ægypten til Norge.

Så er der *egekisten* fra Skrydstrup v. Vojens. Snart vil de vidunderlige præpareringsmetoder, som de danske arkæologer nu har — og her skal først og fremmest nævnes konservator Rosenberg — give os ny viden om hin fjærne, og dog ikke så fjærne tid for godt 2000 år siden, bronzealderens rige kultur. Men nu slår man jo heller ikke længere gavlen ind i en sådan kiste og putter en ovnrage derind og rager »skatten« ud med — som i Borum Eshøj — man balsamerer hellere hele højen, om man kunde, men ialfald kisten, ind i gips og andre sager og sender med stort besvær og bekostning det hele til musæet, hvor Rosenberg og hans hjælpere med stor ro giver sig ilag med arbejdet, der godt kan tage et par år.

Og så er der de to mærkelige borganlæg, eller hvad de skal kaldes: Trelleborg v. Tude å v. s. v. for Slagelse, ikke langt fra Storebelt, vist fra vikingetid, og anlæget i Borremose v. Aars, ikke saa lidt ældre.

Men iøvrigt er det ikke blot evnen til at *finde*

skattene, der i de senere år er stærkt opøvet, men også evnen og dygtigheden til at *drage dem frem*. Og det sidste er næsten det vigtigste. *Fundenes betydning* kommer ikke længere så meget an på fundene selv, (thi for det meste har museet mer end rigelig af tingene i forvejen) som på *den måde de ligger på, deres omgivelser m. m.* — ting, som ingen andre end de meget øvede folk kan kende og få noget ud af. Og derfor: Det som det i vore dage først og fremmest gælder om for vore lægfolk er dette: *lad fundene så urørte som muligt indtil museets mænd kan komme til.*

S. A.

John Kvist: Bække Sogn. Med landbohistorie af Henrik Larsen.

I 13–14 år har denne bog været under arbejde, men det har, som det viser sig, og altid vil vise sig, *betalt sig rigtig godt at give sig god tid*, især da, når de mangfoldige enkeltheder er samlet sammen med en så uendelig flid og tålmod som i dette tilfælde.

Og selv om der ikke er kommen en fortløbende fortælling ud deraf, fordi der er mange kokke om *den anretning* (J. Kvist, Henrik Larsen, Vilhelm Milthers m. fl.), så er de enkelte afsnit blevet saa meget grundigere, og først og sidst maa her fremhæves lærer Kvist, som igennem de mange år har været bestandig på færde for at skaffe så mange og gode oplysninger som muligt.

Men arbejdet har også været møjen værd. Thi angående en mængde ældre forhold er det vist sjælden, at der er så meget at fortælle som om Bække. Det gælder jorbundsforhold (som Milthers har fortalt om), store og mærkelige sten (vi kan her tage runestenene

med) som der har samlet sig baade sagn og historie om. Det gælder de andre oldtidsminder, idet Bække har 140 af de c. 400 gravhøje, som findes i herredet (ti sogne). Det gælder endelig også *sagnene*, hvoraf Kvist har fået samlet langt flere, end sædvanlig er, og det hænger dog vist sammen med at de gamle traditioner og den gamle tro (eller rettere: dens rester) er bedre bevaret her end de fleste steder. Det er også lykkedes forf. at give et billede af de gamle interessante *vejforbindelser*, hærvejen, vardevejen, herredsvejen.

Alt dette bestyrker stærkt det indtryk, som jeg altid har haft af Bække som et sogn med *sagapræg*. Og sagnskikkelser har sognet også haft, lige fra hine navne på runestenene til ned mod vor tid. Thi *saga* syndet kunde godt være fint og hensynsfuldt, men det var oftere voldsomt og råt i sin store *selvhøvdelse*, og det er jo den slags, vi hører *mest* om, både i sagaen og retshistorien, to ting, der er ikke så lidt beslægtet. Dette med »de sær grove mennesker« skal jo nok passe, men det kan dog være, at vor forestilling derom bliver en smule skæv. »Grovheden« har utvivlsomt været udtryk — foruden for råheden og det helf' forbryderiske — for en *ejendommelighed og kraft*, som en mand som Brorsen slet ikke kunde skønne på, men hvoraf man til idag kun kunde ønske det mest mulige bevaret. S. A.

Skovlovringer. Folkeminder fra Silkeborg vesteregn.

Efter optegnelser af sognefoged J. Jensen og andre. Ved H. P. Hansen. Danmarks folkeminder nr. 42. 1935.

En lovring er en mand fra Løver syssel, egnen omkring Silkeborg, og skovlovringer kaldes den del af syslets indbyggere, som for en del levede af at

lave trævarer til vesteregnens folk. Navnlig er der her tale om egnen vest for Silkeborg, nu kun fattig på skov, men i gamle dage blev det meste af Vestjylland og Salling derfra forsynet ikke blot med træsko, river og tøjrpæle, men også med hjultømmer, tildels også med bygningstømmer.

Jens Jensen er fra Kragelund, 8—9 km. n. v. for Silkeborg, og der har også forfædrene boet så langt tilbage man ved. Det var E. T. Kristensen, der satte ham igang med optegnelse af folkeminder allerede da han var 18 år, og da han siden kom i besiddelse af en stor mængde optegnelser af *Jens Peder Aaboe*, lærer i Engesvang 1857—78 (Kragelund sogn), så har der været en stor skat at tage til. Og da H. P. Hansen som bekendt nok kan »spe ve«, og tillige få form på optegnelserne, så er der blevet en morsom og indholdsrig bog ud deraf: *Egnens kultur og landbrugs-historie for et hundrede år siden, sagn og emter, kloge folk og hekse*, og ikke mindst interessant er afsnittet om »*livsskæbner*«.

Det er en bog, som mange nuomstunder læser langt hellere end en roman eller fortælling. Og det kan ikke nægtes, at den også giver adskilligt mere.

S. A.

Søren Alkærsig: Vejen Sogn i Malt Herred. Et Stykke Kulturhistorie.

Aaret 1936 har bragt flere fortrinlige Sognebøger, hver for sig Vidnesbyrd om ihærdig Forskning og Samlevethed med Stoffet.

Inden for Ribe Amt vil især to af disse Sognebøger blive staaende som Mønster og Vejleder for mange kommende Sognebøger. Det er ikke blot righoldige stedhistoriske Kildesamlinger. Men disse to Sogne-Topografier er tillige — hvad der for den al-

mindelige Læser giver dem langt større Værdi — ypperlige kulturhistoriske og stedhistoriske Skildringer. Ja, man fristes stærk til at sige; ligefrem spændende Læsning.

Lærer *John Kvist* har i sin store, fortrinligt fortalte Bog om »Bække Sogn« rejst dette lille midtjydske Sogn et Hædersminde, synligt vidt omkring og langt frem i Tiden.

Og *Søren Alkærsig* har med første Bind af sit stort anlagte Værk: »Vejen Sogn« indledet en Skildring af Vejen Sogn i Malt Herred. En Skildring, der naar langt ud over det almindelige stedhistoriske og bliver, før man ser sig for, et Stykke fængslende Kultur- og Bondelivs-Skildring. — Det er med fuld Ret, hans Bog har som Undertitel: »Et Stykke Kulturhistorie«.

Uden at gaa andre dygtige Mænd for nær, tør man vel nok sige, at Søren Alkærsig blandt Steds- historikere er en af de betydeligste og bedst grundfæstede.

Han har ikke blot den store historiske Viden, der er en nødvendig Baggrund, men ogsaa den virkelige Historikers Evne til at skelne mellem væsentligt og uvæsentligt — den kildekritiske Evne, om man vil.

Og der, hvor de gamle Kilder bliver spredte og dunkle eller helt ebber ud, har Alkærsig ud fra sin vidtspændende historiske Viden og sit rige Kendskab til det jydske Almuesind en egen Evne til ligesom at lytte eller sanse sig frem ad Veje og til Slutninger, der synes indlysende rigtige.

Og saa har jo Søren Alkærsig — udformet gennem en egen knap og fyndig Stil — en Fortælleevne, som alle Steds- og Kulturhistorikere maa misunde ham. Det ved alle, der har læst hans tidligere Bøger og historiske Afhandlinger.

Hvor mange tør vel paastaa, at de gamle Lensregnskaber, Jordebøger, Matrikulslister, Skifteforretninger o. lg. er spændende Læsning!

Men se blot, hvad Søren Alkærsig har faaet ud af disse gamle, ufuldstændige Skatte- og Mandtalslister!

I hans Haand er det ikke længere tørre Opremsninger af døde Navne og Talstørrelser.

Nej, ud fra disse døde Navne og Tal stiger for vort Syn gennem Alkærsigs Skildring det lille Bondesamfund indenfor Sognet og Byen, oldtidsgraat og oldtidspræget i Former og Levevis, uendeligt nøjsomt i sin Fartigdom, men ogsaa ukueligt i sit Sammenhold og sin Vedhængen ved den hjemlige Jord.

Misbrugt af Regering og Herremænd, skatteplyndret og retskrænket af Magthaverne, mishandlet af skændende Fjendehære, knuget af Misvækst, Hunger og Pest, saa hele Kirkesogne til sine Tider omtrent laa øde — saadan var i meget Bøndernes Kaar gennem 5—600 Aar!

Men de, der overlevede Krigen, Hungeren, Pesten, gik stedse trøstigt i Gang med at rejse de øde Boelslodder og føre det lille Samfund videre og hævde Retten til Jord og Eje. — Dansk Bondehistorie er op gennem Tiderne et stærkt Vidnesbyrd om en ukuelig Livsvilje og om Styrken i det arvgivne. —

Og som vi læser frem i Søren Alkærsigs Skildring af Vejen Sogn, opdager vi efterhaanden: Dette her er jo ikke blot en Skildring af et enkelt Sogn. — Nej, det er hele Datidens danske Bondesamfund, der her er tegnet for os i dets Striden og Stræb, Sammenhold og Selvhævdelse. —

Jo, vist er det et Stykke Kulturhistorie, der rækker langt ud over Sogneskel og Herredsgrense!

S. Ff.

Virksomheden 1936.

Første Januar 1937 havde Samfundet

21 livsvarige Medlemmer

44 ordinære — I (Biblioteker o. l.)

507 — — II.

44 Subskribenter

Forandringen har været følgende: 1 livsvarigt Medlem er afgaaet ved Døden. Der er tilgaaet 1 Medlem til ordinære I. Blandt ordinære II er 8 afgaaet ved Døden, 7 har udmeldt sig, og 21 har nægtet eller ikke indløst Kontingentopkrævningen; i samme Gruppe har der været en Tilgang af 33 Medlemmer. Af Subskribenter er 1 afgaaet ved Døden, 1 ved Udmeldelse; der er tilgaaet 2. Samfundet har altsaa haft en Tilbagegang paa 1 livsvarigt Medlem og 2 ordinære Medlemmer.

Naar Tilbagegangen ikke er større, skyldes det først og fremmest Boghandler H. Nielsen, Ølgod, der blot i Ølgod Sogn har skaffet Samfundet 17 nye Medlemmer.

Medlemmerne vil heraf se, at det kan nytte at gøre et Arbejde for at skaffe ny Tilgang. Vi opfordrer derfor alle vore Medlemmer til at være Bestyrelsen behjælpelig med igen at faa Virksomheden i kraftigere Gænge. Især gælder denne Opfordring de Repræsentanter eller *Tillidsmænd*, som vi for nogle Aar siden fik tegnet omkring i Sognene som en Støtte

for Bestyrelsen, men som vi ikke hidtil har mærket ret meget til. Hvis man tager Sognelisten i Aarbog 1936 for sig og ud fra den overvejer, hvilke Folk i Sognet der *burde* være Medlemmer, men ikke er det, saa vilde det, som ovennævnte Eksempel viser, kunne føre til stor Fremgang.

En anden Sag vilde vi ogsaa gerne have Tillidsmændenes Hjælp til. Der sker hvert Aar omkring i Sognene Begivenheder, som ikke bør glemmes: Mejeriet har Jubilæum, Kirken restaureres eller ombygges, en ny Skole bygges, en meget gammel Mølle eller Gaard nedbrydes o. s. v. Nogle Linjer derom burde vist hvert Aar finde Plads i Aarbogen. Vi har talt om det før, men det kom ikke ret i Gang.

Vi takker endelig Amtsrådet, Carl Julius Petersens Fond og Varde Sparekasse for den Støtte, disse Institutioner fremdeles yder os.

REGNSKAB FOR AARET 1936.

INDTÆGT.

Kassebeholdning		191,85
Medlemsbidrag: 1 Medl. á 10,00 Kr.		10,00
— 1 — " 4,30 "		4,30
— 1 — " 3,30 "		3,30
— 430 — " 3,40 "		1655,80
— 66 — " 3,00 "		198,00
— 46 Subskribenter á 2,40 Kr.		110,40
Statens Tilskud		155,00
Amtets —		100,00
Tilskud fra Antikvar Carl Julius Petersens Fond		100,00
Tilskud fra Varde Sparekasse		10,00
Solgte Aarbøger.		132,65
Renter		1,46
		<hr/>
	Balance . .	2672,76
		<hr/>

Grundfonden:

Grundfonden ¹ / ₁ 1936	1298,57 Kr.
Indvundne Renter.	78,11 „
	<hr/>
	1376,68 Kr.
	<hr/>

Dette Beløb staar i Landmandsbankens Afdeling
i Esbjerg.

REGNSKAB FOR AARET 1936.

UDGIFT.

Aarbogens Trykning, Klicheer	867,00
Forfatterhonorarer	568,00
Foredrag	55,00
Aarbogens Udsendelse	317,50
Aarsbidrag til Hist. Fællesforening	33,68
Redaktørløn	200,00
Sekretærløn	50,00
Alkærsigs Repræsentation ved Fællesfor- eningen Aarsmøde	36,00
Kundgørelser	24,45
Porto, Papir, Tryksager	109,00
Aarsmødet og Bestyrelsesmøder	76,00
Andre Udgifter	6,75
Kassebeholdning	328,88
	<hr/>
Balance	2672,76

Af Kassebeholdningen indestaar Kr. 69,66 i Post-
girokontoret, Resten i Lunde Andelskasse.

Lunde Jyl. 13. Januar 1937.

H. K. Kristensen.

Det attesteres, at foranstaaende Regnskab er i Overensstemmelse med
den os foreviste Kassebeholdning.

De medløgende Indtægts- og Udgifts Bilag er gennemregnet og alstemte
med Kassebogen, uden at der har været noget at bemærke. Kassebeholdning
samt Grundfondens Beholdning er os forevist.

Ladelund, Brørup, 16. Jan. 1937.

Ribe, den 7. Februar 1937.

Emil Konradi.

P. Lerche-Thomsen.

Der gøres opmærksom på,

*at ved en beklagelig fejltagelse er hæfterne
1936 og 1937 begge paginerede fra 1.*

GENERALFORSAMLINGEN bliver i år i Grindsted 18. Marts kl. 19. Offentligt møde kl. 19¹/₂. Sandt synligvis taler Svend Aakjær, måske også et af bestyrelsens medlemmer.

Der gøres fremdeles opmærksom på, at de årbøger og andre skrifter, som sendes til »Fra Ribe amt«, bedes adresseret til S. Alkærsig, Vejen (ikke til Ribe).

Indholdsfortegnelse.

1. Begrebet Herlighed efter dansk Ret. Af cand. jur. H. Schlanbusch, Varde.
2. Har Vardehus ligget på samme plads til 1439? Af Søren Alkærsig.
3. Sogneskel og udskiftning. Af Søren Alkærsig.
4. Misvækst. Af Søren Alkærsig.
5. Urstenalder i Vestjylland. Af Søren Alkærsig.
6. Cornelius Appels Ordination i Askov 30. Juli 1874. Af Provst M. C. Lindegaard, Vejen.
7. A. C. Riis-Lowson. Af August F. Schmidt.
8. Anders Sørensen Vedels Ribebeskrivelse. Af Sigvard Preben Skov.
9. En Jøde i Ribe 1676. Af Johan Hvidtfeldt.
10. Den Mordbrænderdreng fra Borre. Af H. K. Kristensen.
11. Skørter paa Hovedet. Af H. K. Kristensen.
12. Småting.
13. Anmeldelser.
14. Virksomheden.
15. Regnskabet.

Historisk samfund for Ribe amt har følgende bestyrelse: Stiftsprovst *Scharling*, Ribe, formand; lærer *H. P. H. Novrup*, Alslev; læge *H. Torbøl*, N. Nebel; forstander *Kr. la Cour Pedersen*, Skibelund; lærer *H. K. Kristensen*, Lunde, kasserer og sekretær; fabrikant *N. M. Kromann*, Esbjerg, og gårdejer *S. Alkærsig*, Vejen. Redaktionsudvalget for årsskriftet er *Alkærsig*, *Kristensen* og *Torbøl*.